

श्रीः ।

श्रीमहोपाध्यायान्नभद्रविरचितः ।

तर्कसंग्रहः ।

(नीलकण्ठी-दीपिकासहितः)

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीनीलकण्ठभद्रकृतेन
तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशव्याख्यानेनसंयुतया
उक्तान्नभद्रोपाध्यायकृतयैवदीपिकयासमेतः ।

जयपुरीयपाठशालाध्यापकदाधीचकुलोत्पन्न-
पण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ।

स च

खमराज श्रीकृष्णदास इत्यनेन

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयन्त्रालये

अङ्कितः ।

Uploaded by Hari Parshad Das (HPD)

on 05 June 2013

शक १८१९, संवत् १९५४.

श्रीः ।

तर्कसंग्रहः ।

प्रकाशेन(नीलकण्ठ्या)समेतया दीपिकया

उद्द्योतितः ।

मूलम् ।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ॥

वालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

दीपिका ।

विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरं गुरुम् ॥

टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रहदीपिकाम् ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टा-
चारानुमितप्रतिबोधितकर्तव्यताकामिष्टदेवतानमस्का-
रलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नंश्चिकीर्षितं ग्रन्थादौ
प्रतिजानीते । निधायेति । ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाध-
नत्वं नास्ति । मङ्गले कृतेपि कादम्बर्यादौ निर्विघ्नपरि-
समाप्त्यदर्शनात् मङ्गलाभावेपि किरणावल्यादौ समाप्ति-
दर्शनात् अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति चेत् । न
कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः । किरणाव-
ल्यादौ तु ग्रन्थाद्बहिरेव मङ्गलं कृतमतो न व्यभिचारः ।
ननु मङ्गलस्य कर्तव्यत्वं किं प्रमाणमिति चेत् । न शिष्टा-
चारानुमितश्चुतेरेव प्रमाणत्वात् “ समाप्तिकामो मङ्गल-

माचरेत्” इति श्रुतेः । तथाहि मङ्गलं वेदबोधितकर्त-
व्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शा-
दिवत् । भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकेति ।
रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणायविगीतेति । शिष्ट-
पदं स्पष्टार्थम् “ न कुर्यान्निष्फलं कर्म ” इति जलताडना-
देरपि निषिद्धत्वादिति ॥

नीलकण्ठी ।

वन्दे गुरुं शिवं साम्बं दक्षिणामूर्तिमव्ययम् ॥

यद्वन्दनेन मन्दोपि विन्देद्गुरुसमानताम् ॥ १ ॥

पारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये समाचरितं मङ्गलमीश्वर-
नत्यात्मकं शिष्यशिक्षायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीति । विश्वेश्व-
रमिति । गिरां गुरुं निखिलविद्यानामुपदेष्टारं इदमपि विश्वेश्वरे
विशेषणम् ॥ ‘ गिरं गुरुम् ’ इति पाठेतु ‘ सरस्वतीं विद्यागुरुं
च प्रणिपत्य ’ इत्यर्थो बोध्यः ॥ स्वग्रन्थस्येतरग्रन्थैरगतार्थतां दर्श-
यति-शिशुर्हितामिति । तर्कसंग्रहदीपिकां तर्कसंग्रहार्थ-
प्रकाशिकाम् ॥ आचारितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च फलं दर्शयति ॥
चिकीर्षितेत्यादिना ॥

ननु समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य कारणता स्याच्चेत् तदा तदाचरणं
युज्यते । त्वैव न संभवतीत्याशङ्कते । नन्विति ॥ व्यभिचारा-
दिति अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नियतान्व-
यव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन न कारणत्वनिश्चय इत्य-
भिसंधिः ॥ समाध्यभावइति । अतो न व्यभिचारइत्यनेनान्वयः ॥
विघ्नान्यूनसंख्याकस्य बलवत्तरस्य वा मङ्गलस्य विघ्ननिरसनद्वारा
समाप्तिसाधनत्वेन तादृशमङ्गलाभावान्नान्त्रयव्यभिचार इति भावः ॥
बाहिरेवेति । जन्मातर एवेत्यर्थः । अतः कुत्रचिद्बन्धकर्तुर्नास्तिक-
त्वेऽपि न क्षतिः ॥ अत इति । तादृशमङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा

समाप्तिकारणत्वसत्त्वान्न व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः । एवं च कारण-
 त्वं सिध्यतीति भावः ॥ परंतु 'अत उक्तहेतुद्वयात् न व्यभिचारः
 नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारः' इति व्याचख्युः ॥ मणिकृतस्तु मङ्ग-
 लस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिस्तु स्वसामग्रीवशादेवेत्याहुः ॥
 एतत्तत्त्वमस्मदीयचिन्तामणिव्याख्यायामनुसंधेयम् ॥ मङ्गलस्य
 श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
 अनुमितश्रुतेरेवेति ॥ अत्रायमाशयः श्रुतेर्वेदबोधितकर्तव्यताक-
 त्वरूपवक्ष्यमाणविधेयकोटिप्रविष्टत्वेऽपि तदन्तर्भावेण विधेयत्वमभ्यु-
 पगम्यते । तच्छ्रुतेरनुमितिपूर्वमसिद्धत्वात् ॥ एतेन 'वह्न्या-
 दिसाध्यकानुमितिविषयतामादाय वह्नित्वादिमनुमितम्' इति
 व्यवहाराभावेन श्रुतावनुमितत्वव्यवहारः कथमिति शङ्का निरस्ता ॥
 श्रुतौ विधेयताभ्युपगमेन तादृशव्यवहारे बाधकाभावात् ॥ एवकारो-
 ऽप्यर्थकः ॥ तेन मङ्गलं कर्तव्यं समाप्तिफलकत्वाद् इत्यनुमानरूप-
 प्रमाणान्तरसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति ॥ अन्ये तु 'स्वबोधितकर्तव्यता-
 कत्वसंबन्धेन श्रुतेरेव साध्यता । अग्रिमग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।
 एवं च श्रुतेरनुमितत्वोपपत्तिः' इत्याहुः । अलौकिकेति । विधि-
 मन्तरा रागादिप्राप्तिभिन्नैत्यर्थः ॥ अविगीतेति । धर्मशास्त्रानिषि-
 द्धैत्यर्थः ॥ शिष्टेति । वेदोक्ततत्त्वज्ञानेन विहितकर्मकरीत्यर्थः ॥
 वेदोक्ताहिंसादिकर्तारि बौद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय तृतीयान्तम् । आचा-
 रविषयत्वादिति । आचारः कृतिः तस्या वृत्त्यनियामकविषय-
 तासंबन्धेन हेतुता विवादग्रस्तोत्तितद्विषयत्वस्य हेतुत्वानुधावनमिति
 भावः ॥ यथाक्रमं हेतुविशेषणप्रयोजनमाह-भोजनादौ इत्यादिना ॥
 ननु अलौकिकाविगीताचारविषयत्वस्यैव हेतुतास्तु । अशिष्टाचार-
 विषये तादृशहेतोरसत्त्वेन व्यभिचारासंभवाद् इत्याशङ्कामिष्टापत्या
 परिहरति शिष्टपदमिति ॥ जलताडनादौ अशिष्टाचारविषये

हेतोरसत्त्वंस्फुटयति न कुर्यादिति ॥ स्वर्गादिफले व्यभिचारवा-
रणाय आचारविषयत्वेति ॥ विधेयतया आचारविषयत्वार्थकम्
इति संक्षेपः ।

(इति मङ्गलवादः)

दीपिका-तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते तर्काः द्रव्यादिसप्तप-
दार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियते इत्यर्थः ॥
कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह । सुखबोधायेति । सुखेना-
नायासेन बोधः पदार्थज्ञानं तस्मा इत्यर्थः । ननु बहुषु
तर्कग्रन्थेषु सत्सु किमर्थमपूर्वग्रन्थः क्रियत इत्यत आह ।
बालनामिति । तेषामतिविस्तृतत्वाद्बालानां बोधो न
भवतीत्यर्थः ॥ ग्रहणधारणपठनपटुर्बालः ननु स्तनंधयः ।
किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह । निधायेति । विश्वेशं
जगन्नियन्तारं शिवं हृदि निधाय नितरां स्थापयित्वा
सर्वदा तद्ग्रन्थानपरो भूत्वेत्यर्थः ॥ गुरुणां विद्यागुरुणां
वन्दनं नमस्कारं विधाय कृत्वेत्यर्थः ।

नीलकण्ठी-तर्कपदस्याऽऽरोपार्थकत्वभ्रमं वारयितुं द्रव्यादि-
साधारणतर्कत्वं निर्वाकि तर्क्यन्त इति ॥ उपादानरूपसंग्रहस्या-
संभवादाह । संक्षेपेण इति ॥ स्वरूपकथनं स्वरूपज्ञानानुकूलः
शब्दः । एतावता 'द्रव्यादिपदार्था विषयाः पदार्थतत्त्वावधारणं प्रयो-
जनम्, संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपाद्यकभावः, पदार्थतत्त्वावधारणकामो
धिकारी' इति अनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं सूचितम् ॥
षष्ठीतत्पुरुषभ्रमवारणायैह सुखेनेति ॥ सुखबोधरूपप्रयोजनस्याऽ-
न्यतःसिद्धत्वेन एतद्ग्रन्थकरणे प्रयोजनाकाङ्क्षा न शाम्यतीत्याशये-
नावतरयति नन्विति ॥ तेषां भाष्यादिग्रन्थानाम् ॥

मू०-द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया-
भावाः सप्तपदार्थाः ।

दीपिका-पदार्थान् विभजते द्रव्येति ॥ पदस्यार्थः
 पदार्थः इति व्युत्पत्त्या अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणं ।
 ननु विभागादेव सप्तत्वे लब्धे सप्तग्रहणं किमर्थमिति
 चेत् । न । अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वात् ॥ नन्वतिरि-
 क्तः पदार्थः प्रमितो न वा । नाऽद्यः प्रमितस्य निषेधा-
 योग्यत् । नान्त्यः प्रतियोगिप्रमितिंविना निषेधानुपपत्ते-
 रिति चेत् । न । 'पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्या-
 प्यम्' इति व्यवच्छेदार्थत्वात् । ननु सप्तान्यतमत्वं सप्त-
 भिन्नाभिन्नत्वम् । एवं च सप्तभिन्नस्याप्रसिद्धत्वात्सप्तान्य-
 तमत्वं कथम् इति चेत् । न । 'द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं
 द्रव्यादिभेदसप्तकाभाववत्त्वम्' इति तदर्थत्वात् ॥ एवम-
 ग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

नीलकण्ठी-मूले सप्तपदार्था इति ॥ द्रव्यादिरूपा ये पदार्थ-
 विभाजकाः सप्तोपाधयः तदन्यतमवन्तः पदार्था इत्यर्थः ॥ अत्र
 सप्तत्वम् अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम् ॥ एवमेवाग्निग्रन्थस्याऽपि
 पर्यवसानमवसेयम् ॥

ननु सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्राति हेतुत्वात् सामा-
 न्यलक्षणकथनानन्तरमेव विभागो युक्तः । तथा च मूले कथमादौ
 विभाग इति न्यूनतां परिहरति पदस्येति ॥ अर्थः अभिधेयः ॥
 उक्तव्युत्पत्त्या पदसंबन्ध्यभिधाविषयत्वस्य लाभेऽपि पदसंबन्धित्वांश-
 स्याव्यावर्तकत्वादाह अभिधेयत्वमिति ॥ लक्षणं लभ्यत इति
 शेषः ॥ तथा च न न्यूनतेति भावः ।

विभागादेवेति ॥ पदार्थत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मप्रतिपा-
 दनादेव ॥ अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वादिति ॥ तादृश

पा०-१ णं लभ्यते । २ नन्वत्र । ३ सिद्धे । ४ व्यर्थ । ५ न्यूनाधिक ।
 ६ मिति वक्तव्यम् । ७ इत्युक्तत्वात् ।

संख्यानिषेधसिद्धिफलकत्वादित्यर्थः ॥ उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्य-
तावच्छेदके विधेयव्याप्यत्वभानमौत्सर्गिकम् इत्याशयेनाह-पदार्थ-
त्वमिति ॥ इति व्यवच्छेदार्थकत्वादिति ॥ एतद्रूपो यो
व्यवच्छेदो निर्णयविशेषस्तदर्थत्वादित्यर्थः ॥ सप्तभिन्नभिन्नत्वमिति
॥ द्रव्यादयो ये सप्त पदार्थास्तद्भेदकूटविशिष्टभिन्नत्वं वक्तव्यम् इत्यर्थः
॥ द्रव्यादिभेदसप्तकाभावत्वमिति ॥ द्रव्यादिभेदानां प्रत्येक-
प्रासिद्धानां सप्तानां कुत्राप्यसत्त्वेन तादृशभेदसप्तकत्वावाच्छिन्नाभावस्य
सर्वत्र सत्त्वात् न दोष इति भावः ॥ वस्तुतस्तु पदार्थत्वं द्रव्यादि
सप्तान्यतमत्वव्याप्यम् इत्यस्य पदार्थत्वं द्रव्यत्वादिसप्तोपाध्यन्यतमत्व-
व्याप्यमित्यर्थः ॥ एवं च बहुषु पुस्तकेषु सप्तान्यतमत्वाप्रासिद्धिशङ्का
तत्समाधानपरस्य ननु सप्तान्यतमत्वं इत्यादि ग्रंथस्यासत्त्वे न
क्षतिरिति ध्येयम् ॥ एवमग्रेपीति ॥ एवंरीत्या द्रव्याणीत्या-
दावपीत्यर्थः ॥

मूलम्-तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वा-

काशकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥

दीपिका-द्रव्यं विभजते तत्रेति ॥ द्रव्यादिमध्ये
द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः ॥ कानि तानि इत्यत आह-
पृथिवीत्यादि ॥

ननु तभसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात् कथं नव
द्रव्याणि ॥ तथा हि 'नीलं तमश्चलति' इति अबाधित
प्रतीतिबलान्नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च द्रव्य-
त्वं तावत् सिद्धम् । तत्र तभसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्त
र्भावः, रूपवत्त्वात् । अतएव न वायौ, स्पर्शाभावात् ।

पा०-१ 'तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्या-
न्नवभ्यो भेत्तुमर्हति' ।

सदागतिमस्वाभावात् च । नापि तेजासि, भास्वररूपा-
भावात् । उष्णस्पर्शाभावात् च । नापि जले, शीलस्पर्शा-
भावात् । नीलरूपाश्रयत्वात् च । नापि पृथिव्यां गन्धा-
भावात् स्पर्शरहितत्वात् च । तस्मात्तमो दशमद्रव्यम्
इति चेत् न । तमसस्तेजोऽभावरूपत्वात् ॥ तथाहि तमो
हि न रूपवद्द्रव्यम् आलोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात्
आलोकाभाववत् ॥ रूपिद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्य
कारणत्वात् ॥ तस्मात् प्रौढप्रकाशकतेजस्सामान्या-
भावस्तमः तत्र 'नीलं तमश्चलति' इति प्रत्ययो भ्रमः ॥
अतो नव द्रव्याणीति सिद्धम् ॥

नीलकण्ठी-द्रव्यमिति ॥ जात्येकवचनम् ॥ मीमांसकमतं
दूषयितुमपन्यसति नन्वित्यादिना ॥ प्रतीतिबलात् प्रात्यक्षि-
कप्रतीतिबलात् ॥ तस्य द्रव्यत्वे अनुमानं प्रमाणयति—नीलरूपा-
धारतयेति ॥ समवायेन नीलरूपवत्तयेत्यर्थः ॥ तेन कालिकादि-
संबन्धेन तस्याऽतिप्रसक्तत्वेऽपि न क्षतिः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । तत्र
द्रव्यत्वे सिद्धे सति ॥ अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं क्लृप्तद्रव्येष्व-
न्तर्भावं निराचष्टे—तमस इत्यादिना ॥ अत एव रूपवत्त्वादेव
॥ न वायाविति ॥ अन्तर्भावं इत्यनुषज्यते ॥ संबन्धभेदाभिमा-
येणाह—स्पर्शाभावादिति ॥ इदं च ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽ-
त्यन्ताभावो नाङ्गीक्रियते इति प्राचीनमताभिप्रायेण । अन्यथा
समवायावच्छिन्नस्पर्शसामान्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वायावप्यु-
त्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वाद् व्यभिचरितत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु निरव-
च्छिन्नदैशिकविशेषणतया तस्य हेतूत्वं इति ध्येयम् ॥ विषमव्याप्तं
हेतुमभिधाय समव्याप्तं तमाह—सदागतीति ॥ सदागतिर्विजाती-
यक्रिया ॥ उपसंहरति—तस्मादिति ॥ क्लृप्तेष्वनन्तर्भावादि-

त्यर्थः ॥ तेजोभावरूपत्वादिति ॥ प्रौढप्रकाशकतेजोऽभावरूपत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ अतस्तमस्वत्यपि देशे तेजःपरमाण्वादि सत्वेन तेजस्सामान्याभावासत्वेपि न क्षतिः ॥ व्युत्पत्त्यादिवारणाय प्रौढेतीति दिक् ॥ घटादिषु व्यभिचारवारणायालोकासहकृतेति ॥ चक्षुर्ग्राह्यत्वं चक्षुर्जन्यज्ञानियलौकिकविषयत्वम् । तेन तमसश्चाक्षुषे घटादीनामुपनयमर्यादया भानेपि न क्षतिः ॥ विशेषाभावं दृष्टान्तयति--आलोकाभाववदिति ॥ आलोकं विना रूपवत्त्वेन तमोविषयकचाक्षुषभ्रमोदयादाह--प्रमायामिति ॥ कारणत्वादिति ॥ अन्यथा अन्धकारस्थले घटादेश्चाक्षुषापत्तेरिति दिक् ॥ ननु तमसस्तादृशतेजोभावरूपत्वे तमसि रूपवत्ताप्रतीतिः कर्मवत्ताप्रतीतिश्च कथम् अभावे रूपकर्मणोरभावादित्यत आह--तत्रेति ॥ तमसोऽतिरिक्तत्वे अनन्तावयवतत्प्रागभावादिकल्पनागौरवमत आवश्यकतादृशतेजोभावरूपत्वं सिध्यतीत्यपि बोध्यम् ॥ (इति तमोवादः)

दीपिका-द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम् ॥ लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः । यथा गोः कपिलत्वम् ॥ अलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः । यथा गोः शृङ्गित्वम् ॥ लक्ष्यमात्रावर्त्तनमसंभवः । यथा गोरैकशफत्वम् ॥ एतद्दोषत्रयरहितोधर्मो लक्षणम् स एवाऽसाधारणधर्म इत्युच्यते ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमसाधारणधर्मत्वम् ॥ व्यावर्त्तकस्यैव लक्षणत्वे व्यावृत्तावभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशेषणं देयम् ॥ व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वे न देयम् । व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधकत्वात् ॥ ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यलक्षणम्, अद्यक्षणे उत्पन्नविनष्टे चैव चाव्याप्तिरिति

चेत् न । गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्वस्य
विवक्षितत्वात् ॥

‘ ननु एवमपि एकं रूपं रसात्पृथक् इति व्यवहाराद्रू-
पादावतिव्याप्तिरिति चेत् न । एकार्थसमवायादेव तादृ-
शव्यवहारोपपत्तौ गुणे गुणानङ्गीकारात् ॥

नीलकण्ठी—मुक्तिसाधनीभूतपदार्थतत्त्वज्ञानं लक्षणज्ञानं विना
नोपपद्यते अत आह—द्रव्यत्वेति ॥ संयोगादिजनकतावच्छेदकतया
द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति भावः ॥

ननु लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतयोरभेद इत्यत आह—गुणवत्त्व-
मिति ॥ द्रव्यसामान्यलक्षणमिति ॥ एवं च सामान्यधर्मा-
कथनेन न्यूनतापि नेति भावः ॥ दूषणत्रयरहितधर्मस्यैव लक्षणत्वस्य
वक्ष्यमाणतया तज्ज्ञानं विशेषणीभूतदूषणत्रयरहितत्वज्ञानं विना न
संभवति । दूषणत्रयरहितत्वज्ञानं तु विशिष्य दूषणत्रयज्ञानार्थानम्
अभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य तन्त्र-
त्वात् इत्याशयेन दूषणत्रयं प्रदर्शयति लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमिति
॥ लक्षणतावच्छेदकत्वाभिमतसंबन्धेन किञ्चिल्लक्ष्यावृत्तित्वमित्यर्थः ॥
लक्ष्यमात्रेति ॥ मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । संबन्धविशेषावच्छिन्न-
लक्ष्यवृत्तित्वसामान्याभावस्फोरकम् ॥

एकशफत्वमिति ॥ नचात्रालक्ष्यवृत्तिरूपातिव्याप्तेरपि सत्त्वादि
संकर इति वाच्यम् ॥ दुष्टसंकरेपि दोषासंकरादिति दिक् ॥ एतद्दू-
षणत्रयरहित इति ॥ उक्तदूषणभावत्रयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ नन्व-
साधारणधर्मो लक्षणमिति हि सिद्धान्तः । तत्कथं तादृशदूषणत्रयर-
हितो धर्म इत्यत आह ॥ सएवेति ॥ इत्युच्यते इति अभि-
युक्तैरिति शेषः ॥

ननु साधारणत्वस्य लक्ष्यालक्ष्यवृत्तिरूपतया तदभावरूपा-
साधारणत्वस्याव्याप्त्यादि दोषग्रस्तधर्मेऽपि सत्त्वात् कथं दोषत्रयरहित
एवासाधारणधर्म इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः असाधारणत्वमन्यादृशं
निर्वक्ति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति ॥ लक्ष्यता-
वच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमित्यर्थः । अव्या-
प्त्यसंभवग्रस्तयोर्वारणाय सत्यन्तम् ॥ अतिव्याप्तस्य वारणाय विशे-
ष्यम् ॥ धर्मपदं तु लक्षणताघटकसंबन्धेन व्यापकत्वादितात्पर्यग्राहक-
मितिभावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ एते दोषा असाधारणत्वस्य विघ-
टकाः । अतिव्याप्तौ व्याप्यत्वस्येतरयोश्च व्यापकत्वस्य भङ्गात् ।
एतेषां दूषकताबीजं तु लक्षणेनेतरभेदसाधने अतिव्याप्तौ व्यभिचारः
॥ इतरयोश्च भागासिद्धिस्वरूपासिद्धी इति ॥

ननु लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य लक्षणलक्षणत्वे लक्षणस्य
व्यावृत्तिरेव प्रयोजनमिति मते व्यावर्तकस्यैव तादृशलक्षणलक्ष्यतया
यावृत्त्यादावतिव्याप्तिरित्याशङ्कां तन्मतानुसारेणैव निराकरोति व्या-
वर्तकस्यैवेति ॥ इतरभेदानुमितिजनकस्यैवेत्यर्थः ॥ इतरभेद-
विधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताविशेषाश्रयस्येति यावत् ॥
एतेन व्यावहारकस्य व्यवच्छेदः । लक्षणत्वे गवादिलक्षणत्वे उक्त-
लक्षणलक्षणस्य लक्ष्यत्व इतियावत् । लक्ष्यत्व इति पाठेष्यमे-
वार्थो बोध्यः । व्यावृत्ताविति ॥ गवादीतरभेदे गोत्वादिरूपल-
क्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य अभिधेयत्वप्रमेयत्वादौ पदार्थत्वसमनै-
यत्यस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय । व्यावृत्त्यभिधेयत्वादिभिन्नत्वं
लक्षणलक्षणे निवेशनीयम् इत्यर्थः ॥ यद्यपि व्यावृत्तेरपि व्यावहारि-
कत्वस्य वक्ष्यमाणतया तेनैव रूपेण सर्वेषां संग्रहसंभवात् पृथगाभि-
धानमनुचितम् । तथापि हेतुसाध्ययोरैक्यं हेतुमत्तानिश्चयकाले साध्य-
संशयरूपपक्षताया असत्त्वेन नानुमितिरिति प्राचीनमते इतरभेदस्य

व्यावर्तकत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिः ॥ सिषाधयिषा विरहविशिष्टसि-
द्धयभावः पक्षता इति सिद्धान्तिमते तु व्यावृत्तेरपि व्यावर्तकत्वेन
लक्ष्यतया तत्र लक्षणा संगमनस्येष्टत्वेन नातिव्याप्तिरित्यावेदायितुं
पृथक् कथनमिति ध्येयम् ॥

ननु किमिदं नाम लक्षणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकम् व्यावर्तकत्वं न
तावत्सामान्यतो भेदानुमापकत्वम् । व्यावृत्त्यभिधेयत्वादेरपि यद्
किञ्चित् उभयत्वाद्यवच्छिन्नमतियोगिताकभेदानुमापकत्वेन लक्षणलक्ष-
णलक्ष्यतया = तत्रातिव्याप्तिकथनासंगतेः ॥ सर्वेषामपि व्यतिरेकि
(व्यक्ति) धर्माणां यद् किञ्चिद्व्यावर्तकतया असाधारण्यवटकव्यापक-
त्वादिवैयर्थ्यापाताद् च नापि विशिष्य तत्तद्धर्मावच्छिन्नेतरभेदानुमाप-
कत्वम् ॥ तथा सति गोत्वावच्छिन्नेतरभेदानुमापकस्य सास्त्रादिम-
त्त्वस्य गोत्वसमनियतत्वं लक्षणमित्येवंरीत्या विशिष्य तत्तल्लक्षणस्य
वक्तव्यतया गोत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मसमनैयत्यस्य गोत्वा-
वच्छिन्नेतरभेदादिरूपव्यावृत्तौसत्त्वे नातिव्याप्तेः संभवेप्यभिधेयत्वादा-
वतिव्याप्तिलक्षणकतापत्तेर्दुर्वारत्वाद् गोत्वादिसमनैयत्यस्य तत्रास-
त्त्वात् इति चेत् ॥ मैवम् ॥ यतः सास्त्रादिमत्त्वं पक्षीकृत्य गोत्वाव-
च्छिन्नेतरभेदानुमापकत्वे साध्ये विशेषव्याप्तावन्वयदृष्टान्तालभेन यद्य-
द्धर्मसमनियतं तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावर्तकम् इति रीत्या सामान्यमुख-
व्याप्तेरभ्युपगन्तव्यतया तत्र सिद्धसाधनाप्रसिद्धिभ्याम् अव्यावर्तक-
योर्व्यावृत्त्यभिधेयत्वयोस्तत्तद्धर्मसमनैयत्यरूप प्रकृतहेतुतुल्यहेतो-
सत्त्वेन प्रकृतसाध्यस्य तत्तुल्यस्य वा साध्यस्यासत्त्वेन व्यभिचारः
स्यात् । अतस्तद्दोषवारणाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नेतरभेदरूपव्यावृत्तिभि-
न्नत्वमभिधेयत्वादिभिन्नत्वं च तादृशलक्षणे निवेशनीयं इत्यभिप्रायः
कोयं ग्रन्थ इति न पूर्वोक्तदोषावसरः । अधिकविचारस्त्वन्यत्रानुसं-
धेयः ॥ ननु लक्षणस्य व्यवहारोपि प्रयोजनम् । तेन रूपेण व्यवह-
र्त्तव्यज्ञानं विना तद्रूपावच्छिन्नाबोधकशब्दरूपव्यवहारसंभवाद् । एवं

च व्यावहारिकलक्षणस्यापि लक्ष्यत्वात् तद्विन्नत्वविशेषणं न देयं इत्याह
व्यवहारस्यापीति ॥

ननु व्यावृत्तावतिव्याप्तिवारणाय तद्विन्नत्वमावश्यकम् । व्यावृत्ते-
र्व्यावहारिकत्वाभावादिति भ्रमं वारयति ॥ व्यावृत्तेरपीति ॥
अपिना अभिधेयत्वादि परिग्रहः दृष्टान्तलाभाय ॥

नन्वाद्यलक्षणावच्छिन्ने द्रव्ये गुणवत्त्वस्यासत्त्वेपि कालान्तरविच्छिन्ने
तत्र तत्सत्वमक्षतम् । एवं च गुणाश्रयत्वं लक्षणं साधीय इत्यत आह-
उत्पन्नविनष्टेति ॥ यादृशद्रव्यारम्भकसंयोगजनकक्रियात्पत्तेः तृती-
यक्षणेऽवयवान्तरे तादृशसंयोगनाशिका क्रिया जाता तादृशे द्रव्य
इत्यर्थः ॥ नवीनाः पुनरसमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन कारणता-
मवलम्ब्योत्पन्नविनष्टं नाङ्गीकुर्वति ॥ गुणादावतिव्याप्तिवारणाय गुण-
समानाधिकरणेति जातिविशेषणम् । सत्तामादायातिव्याप्तिवा-
रणाय सत्ताभिन्नेति । द्रव्यगुणान्यतरत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय
जातीति । समवायेन तादृशधर्मवत्त्वतात्पर्यग्राहकम् । अतः कालि-
कादिसंबन्धेन 'तद्रत्वमादाय' नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि
उक्तविवक्षया अव्याप्तिवारणेपि ॥ एकार्थसमवायादेवेति ॥ एकस्मि-
न्नर्थे समवायेन सत्त्वादेवेत्यर्थः । गुणानङ्गीकारादिति । तथा च
ऋतेन समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव गुणे गुणवत्ता व्यवहारोप-
पत्तौ तत्रऋतगुणवत्त्वकल्पनं न संभवति गौरवादिति भावः ॥

(इति द्रव्यविभागः)

मू०—रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्-
त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्ने-
हशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नक्षर्माधर्मसं-
स्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः ॥

दीपिका-गुणान् विभजते रूपेति ॥ द्रव्यकर्मभि-
न्नत्वे सतिसामान्यवान् गुणः ॥ गुणत्वजातिमान्वा लघु-
त्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात् कथंचतुर्विंशति
गुणा इति चेत् ॥ न लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात्
मृदुत्वकठिनत्वयोरवयवसंयोगविशेषरूपत्वात् ॥

नीलकण्ठी-सामान्यवानिति ॥ सामान्यवत्त्वं समवायेन
बोध्यम् ॥ तेन न कालिकादिसंबन्धे तद्वति ध्वंसोतिव्याप्तिः ॥ गुण
इति लक्ष्यनिर्देशः ॥ लाघवादाह-गुणत्वजातिमान् वेति ॥
यद्यपि लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदः तथापि लक्षणेनेतरभेदे साध्ये
हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेऽपि हेतुधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्च-
यस्यानियतत्वाभिप्रायेणेदम् इति संक्षेपः ॥ एवमग्रेपि बोध्यम् ॥ गुण-
त्वजातिसिद्धिस्तु गुणपदशक्यतावच्छेदकतयेति गुणदीधितौ भट्टा-
चार्याः । न चैवं विभुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुत्वमपि जातिः सिध्ये-
दिति वाच्यम् । भूतत्वसंकरस्य बाधकस्य सत्त्वेन तस्य जातित्वासं-
भवात् । जातित्वाभिमतसंकरस्यैवं जातित्वबाधकर्त्वात् तथा चोक्तं
द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैः ॥

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥

व्यक्तेरभेदः-स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् ॥
व्यक्तेस्तुल्यत्वं-च अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । घटत्वकलशत्वयो-
र्भिन्नजातित्वे ॥ संकरः-परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयो-
रेकत्रसमावेशः । भूतत्वमूर्त्तत्वादेर्जातित्वे ॥ अनवस्था-जातित्वादेः
जातित्वे ॥ रूपहानिः-स्वतो व्यावर्तकत्वात्मकरूपस्यहानिः विशे-
षत्वस्य जातित्वे ॥ असंबन्धः-असमवेतत्वमभावत्वादेर्जातित्वे इति

संक्षेपः ॥ लघुत्वादीनां प्रामाणिकत्वेपि कृष्णेष्वन्तर्भावो न्याय्य इति
समाधत्ते-लघुत्वस्येति ॥

इति गुणविभागः ।

मू०--उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगम-
नानि पञ्च कर्माणि ॥

दीपिका-कर्म विभजते उत्क्षेपणेति । संयोगभिन्नत्वे
सतिसंयोगासमवायिकारणम् कर्मत्वजातिमद् वा ॥

ननु भ्रमणादेरप्यतिरिक्तस्य कर्मणः सत्त्वात् पञ्चेत्य-
नुपपन्नमिति चेत् । न । भ्रमणादीनामपि गमनेन्तर्भावात्
न पञ्चत्वविरोधः ।

नीलकण्ठी--संयोगासमवायिकारणे संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय
संयोगभिन्नत्वे सतीति ॥ संयोगसमवायिकारणद्रव्येऽतिव्याप्ति-
वारणाय असमवायीति ॥ भ्रमणादेरित्यादिना रेचनस्यन्दनोर्ध्व-
ज्वलनतिर्यग्गमनादीनां संग्रहः ॥ गमनेन्तर्भावादिति ॥ नचो-
त्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावोस्त्विति शङ्कनीयम् ॥ स्वतन्त्रेच्छस्य
नियोगपर्यनुयोगानर्हस्य ऋषेः संमतत्वादितिभावः ॥

इति कर्मविभागः ।

• परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ॥

दीपिका-सामान्यं विभजते परमिति । परमधिक-
देशवृत्ति । अपरं न्यूनदेशवृत्ति ॥ सामान्यादिचतुष्टये
जातिर्नास्ति ॥

नीलकण्ठी--परमित्यादि ॥ लक्षणमग्रे मूलकृतैव बक्ष्यत
इति न न्यूनतेति बोध्यम् ॥ सत्ताया ऋष्यत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृ-

त्तित्वेन परत्वमेव । घटत्वादीनां न्यूनवृत्तित्वेन अपरत्वमेव । द्रव्यादीनां सत्तातोऽपरत्वम् घटत्वादितः परत्वम् इति विवेकः ॥

इति सामान्यविभागः ।

मू०--नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ताएव ॥

दीपिका-विशेषं विभजते नित्येति ॥ पृथिव्यादिच-
तुष्टयस्य परमाणवः आकाशादिपञ्चकम् नित्यद्रव्याणि ॥

इति विशेषविभागः ।

मू०--समवायस्त्वेक एव ॥

दीपिका-समवायस्य भेदो नास्तीत्याह समवाय
स्त्विति ॥

नीलकंठी-समवायस्य भेदो नास्तीति ॥ न च समवा-
यस्याभेदे स्पर्शसमवायवति वायौ रूपवत्ताप्रतीतिः स्यात् इति शङ्क-
नीयम् ॥ रूपसमवायस्त्वेपि रूपाभावेन तथा प्रतीतिरभावादिति दिक् ॥

(इति समवायविभागः)

मू०--अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभा-
वोत्यन्ताभावोन्योन्याभावश्चेति ॥

दीपिका-अभावं विभजते । अभावइति ॥

(इत्यभावविभागः)

(इत्युद्देशग्रन्थः)

मू०--तत्र गन्धवती पृथिवीसा द्विविधा नित्या-
नित्या च । नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्यरूपा ।

दीपिका-तत्रोद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं पृथिव्याः लक्ष-
णमाह ॥ गन्धवतीति ॥ नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्दे-
शः ॥ उद्देशक्रमे च सर्वत्रेच्छैव नियामिका ॥ ननु सुरभ्य-

सुरभ्यऽवयवारब्धे द्रव्ये परस्परविरोधेन गन्धानुत्पादाद-
व्याप्तिः । नच तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
अवयवगन्धस्यैव तत्र भानसंभवेन चित्रगन्धानङ्गीकारात् ।
किंचोत्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न ॥ गन्धसमा-
नाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥
ननुजलादावपि गन्धप्रतीतेरतिव्याप्तिरितिचेन्न ॥अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव तत्र भानाङ्गीकारात् ।
ननु तथापि कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां
तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न । सर्वाधारताप्रयोजकसंबन्ध-
भिन्नसंबन्धेन लक्षणस्याभिमतत्वात् ॥पृथिवीं विभजते॥
सा द्विविधेति ॥ नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं ॥ ध्वंसप्र-
तियोगित्वमनित्यत्वम् ॥

नीलकण्ठी-पृथिवीलक्षणस्य प्राथम्ये बीजमाह ॥तत्रेति ॥ पृथि-
व्यादिषु मध्य इत्यर्थः।गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजा-
तिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ नाभेति ॥ अत्र तृतीयार्थोऽभेदः संकीर्तनप-
दार्थे प्रतिपादकशब्देऽन्वेति ॥ तथा च वस्तुप्रतिपादकनाममात्रमुद्देश इति
लक्षणं पर्यवस्यति ॥ अत्र घट इति लौकिकपदेऽतिव्याप्तिवारणाय वस्तुपदं
लक्षणीयवस्तुपरम् लक्षणीयस्य पृथिव्यादेः सामान्यतः प्रतिपादके प्रमेय-
पदेऽतिव्याप्तिवारणाय नामपदं लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । लक्षण-
वाक्ये नामसत्त्वादतिव्याप्तिरतो मात्रपदमिति बोध्यम् ॥ आरब्धे
जन्ये ॥ परस्परविरोधेनेति । सुरभिगन्धं प्रति असुरभिगन्धस्या-
सुरभिगन्धं प्रति सुरभिगन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रतीत्यनु-
पपत्तेरिति ॥ अतश्चित्रगन्ध एवाऽप्रतिबन्धः स्वीकर्तव्य इति
इति भावः ॥ अवयवगन्धस्यैवेति ॥ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेने-
त्यादिः ॥ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्याह ॥ किंचेति ॥ जल-
त्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणाय 'गन्धसमानाधिकरणे' इति ॥ सत्ता-

धारणाय 'द्रव्यत्वापरे' ति द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थकम् । तेन द्रव्यत्व-
व्युदासः ॥ गन्धप्रतीतेरिति ॥ सुरभि जलमित्यादिप्रतीतेरित्यर्थः ॥
पृथिवीगन्धस्यैवेति ॥ स्वाश्रयसंयुक्तत्वसंबन्धेनेत्यादिः ॥ तत्र
जलादौ ॥ यथाश्रुतग्राही कश्चन शङ्कते ॥ ननु तथापीति ॥
अनुगतरूपेण लक्षणतावटकसंबन्धान्निवेश्यकालादावतिव्याप्तिं वार-
यति ॥ सर्वाधारतेति ॥ वस्तुतस्तु समवायादीनां समवायत्वा-
दिनैव संसर्गतया तेनैव रूपेण तत्संबन्धस्य तत्तल्लक्षणघटकत्वं बोध्यम् ।
नित्यपृथिवीत्वादिरूपलक्षणगतनित्यत्वादि प्रदर्शयति ॥ नित्यत्व-
मिति ॥

मू०-पुनस्त्रिविधा-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥

शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं
नासाग्रवर्ति ॥ विषयो मृत्पाषाणादि ॥

दीपिका-प्रकारान्तरेण विभजते । पुनरिति ॥ आ-
त्मनो भोगायतनं शरीरम् ॥ अद्वच्छिन्नात्मनि भोगो
जायते तद्भोगायतनं तदेव शरीरम् । सुखदुःखान्यतर-
साक्षात्कारो भोगः ॥ शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे
सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियत्वम् ॥
शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयः ॥ एवं च गन्धवच्छरीरं पार्थिव-
शरीरम्, गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम्, गन्धवान् विषयः
पार्थिवविषयः इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् । पार्थिवं शरीरं
दर्शयति । शरीरमिति ॥ इन्द्रियं दर्शयति-इन्द्रिय-
मिति ॥ गन्धग्राहकमिति प्रयोजनकथनम् । घ्राणमिति
संज्ञा । नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः ॥ एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् ॥
पार्थिवविषयं दर्शयति । मृत्पाषाणेति ॥

नीलकण्ठी-प्रकारान्तरेणेति ॥ पृथिवीमित्यनुषज्यते ॥ अत्र

नित्यपृथिव्याः शरीरेन्द्रियभिन्नत्वरूपविषयलक्षणान्तर्गतत्वेन विषया-
 न्तर्गतत्वमिति पृथिव्यास्त्रिविधत्वम् । अत एव मूले पुनस्त्रिविधे-
 त्युक्तिः संगच्छते इति ध्येयम् ॥ केचित्तु अनित्यपृथिव्या एव त्रैविध्यं
 वर्णयन्ति । उद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं शरीरलक्षणमाह-आत्मन
 इति ॥ आयतनमवच्छेदकम् । तथा च यादृशं लक्षणं संपन्नं तादृश-
 माह-यदवच्छिन्न इति ॥ सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारावच्छेदक-
 मिति यावत् ॥ अत्रान्त्यावयवित्वे सतीति विशेषणं देयम् । तेन
 पादादीनामवच्छेदकत्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः । शरीरत्वं तु न जातिः
 पृथिवीत्वादिना संकरात् । तथा इन्द्रियत्वं न जातिरित्याशयेनाह-
 शब्देतरोद्भूतेति ॥ आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । श्रोत्रेऽति-
 व्याप्तिवारणाय शब्देतरेति ॥ चक्षुरादौ विशेषगुणस्यानुद्भूत-
 रूपादेः सत्वेनाव्याप्तिवारणायोद्भूतेति ॥ उद्भूतत्वं न जातिः । शुक्ल-
 त्वादिना संकरात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् ॥
 चाक्षुषादावुद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वानुपपत्तेः । किं तु यच्छुक्लत्वा-
 दिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना तत्तद्भावकूटवत्वमुद्भूतत्वम् तच्च संयोगा-
 दावपि ॥ तथा शब्देतरोद्भूतगुणं संयोगादाय असंभवस्य वारणाय
 विशेषेति । कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ॥ तत्रैवाति-
 व्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति ॥ प्राचीनमते विषयावयवेन्द्रियाव-
 यवसंयोगस्य प्रत्यक्षजनकतया तदाश्रयस्य इन्द्रियावयवस्य, नवीनमते
 कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे संनिकर्षवटकतया कारणीभूतचक्षुस्संयोगा-
 श्रयस्य कालादेश्च वारणाय मनः पदम् । न चात्मान्यत्वे सतीत्य-
 नैवात्मन्यतिव्याप्तिवारणसंभवे किं गुरुतरेण शब्देतरोद्भूतेत्या-
 दिविशेषणेनेति वाच्यम् ॥ तथा सति चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं
 प्रति हेतुत्वमते तत्रातिव्याप्तेरित्यलमतिविस्तरेण ॥ एवं चेति ॥
 तत्तदर्थस्य शरीरादिसामान्यलक्षणत्वे चेत्यर्थः ॥

ननु गन्धवत्वप्रवेशेनैव तल्लक्षणस्य सामञ्जस्ये गन्धग्राहकत्वानिवे-

शेमनुचितम् एवं च ' इन्द्रियं गन्धग्राहकम् ' इति मूलमनुपपन्नमित्या-
शङ्कां परिजिहीर्षुस्तन्मूलं तत्प्रयोजनकथनपरतया व्याचष्टे—गन्धग्रा-
हकमिति ॥ उत्तरत्र ' इन्द्रियं रसग्राहकम् ' इत्यादौ ॥

(इति पृथिवी)

मू०—शीतस्पर्शवत्य आपः ॥ ता द्विविधाः-
नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः ।
अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः—शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् ॥ शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं
रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयःसरि-
त्समुद्रादि ॥

दीपिका—अपां लक्षणमाह—शीतेति ॥ उत्पन्नविनष्टे
जलेऽव्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वा-
परजातिमत्त्वे तात्पर्यम् ॥ ' शीतं शिलातलम् ' इत्यादौ
जलसंबन्धादेव शीतस्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः ॥
अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्या व्याख्येयम् ।

नीलकण्ठी—शीतस्पर्शसमानाधिकरणेति ॥ तत्र विशे-
षेण प्रयोजनं पूर्वोक्तरीत्या ऋह्यम् ॥ जलत्वजातिसिद्धिस्तु स्नेहजनक-
तावच्छेदकतयेति ध्येयम् ॥ अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्येति ॥ नित्य-
त्वादिकम् ॥ जलशरीरादिलक्षणं च गन्धवत्वस्थानेशीतस्पर्शवत्वं निवे-
श्य ' पृथिवीनिरूपणोक्तरीत्या ' इत्यर्थः ॥ एकमग्रेऽप्यूह्यम् ॥

(इति जलम्)

मू०—उष्णस्पर्शवत्तेजः ॥ तद्विविधम्—नित्यम-
नित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं

कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम्-शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् ॥ शरीरमादित्यलोके इन्द्रियं रूपग्राहकं
चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति ॥ विषयश्चतुर्विधः-
भौमदिव्योदर्याकरजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् ।
अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणाम-
हेतुरुदर्यम् ॥ आकरजं सुवर्णादि ॥

दीपिका-तेजसो लक्षणमाह-उष्णस्पर्शवदिति ॥ 'उष्णं
जलम्' इति प्रतीतेस्तेजःसंबन्धानुविधायित्वात् नाति-
व्याप्तिः ॥ विषयं विभजते-भौमेति ॥ ननु 'सुवर्णं
पार्थिवम् पीतत्वाद्गुरुत्वात् हरिद्रावत्' इति चेत् । न ।
अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शनेन,
जलमध्यस्थघृते द्रवत्वनाशादर्शनेन, असति प्रतिब-
न्धके पार्थिवद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावा-
वधारणात् । सुवर्णस्य अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वाऽनुपपत्तेः । तस्मात्
पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रवद्रव्यान्तरसिद्धौ
नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः ।
रूपवत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भावात्-तैजसत्वसिद्धिः ॥ त-
स्योष्णस्पर्शभास्वरूपयोरुपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां
प्रतिबन्धात् अनुपलब्धिः ॥ तस्मात् सुवर्णं तैजस-
मिति सिद्धम् ॥

नीलकण्ठी-मूले अबिन्धनमिति ॥ आप एव इन्धनमुद्दी-
पनं यस्य तदित्यर्थः ॥ भुक्तस्येति ॥ भुक्तस्यौदनादेः परिणामः
परिपाकः, तत्र हेतुरित्यर्थः ॥ आकरजमिति ॥ आकरः खनि-
स्तत्र जातमित्यर्थः ॥

सुवर्णस्य तैजसत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते दीपिकायां—नन्विति ॥
 पार्थिवत्वसाधकं पीतत्वहेतुमुक्त्वा तैजसत्वाभावसाधकं हेतुमाह—गुरु-
 त्वादिति ॥ एतेन सुवर्णरूपतेजसि विजातीयपीतरूपं स्वीक्रियते
 ' पीतं सुवर्णम् ' इत्यबाधितप्रत्यक्षप्रतीतिबलात् । एवं तैजसत्वस्य
 निर्बाधतया पृथिवीत्वं न सिध्यतीति कस्यचित् भ्रान्तिर्निरस्ता ॥ गुरु-
 त्वस्याप्रत्यक्षत्वेन तथा वक्तुं अशक्यत्वात् इति दिक् । सुवर्णस्य पीति-
 मगुरुत्वाश्रयतोऽतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयिष्यन् वक्ष्यमाणानुमानेऽप्रयो-
 जकत्वशङ्कावारणाय कार्यकारणभावमनुकूलतर्कं व्यवस्थापयति—अत्य-
 न्तानलेति ॥ सुवर्णस्येत्यादिः । अनुमानप्रयोगस्तु इत्थमवसेयः
 ' सुवर्णं अपार्थिवम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे सति अ
 च्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पृथिवी ' ॥ जल-
 मध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय ' असति प्रतिबन्धके ' इति ॥
 अग्निसंयोगासमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय अत्य-
 न्तानलसंयोगे सतीति ॥ द्रवद्रव्यान्तरसिद्धाविति ॥ ' अत्य-
 न्तानलसंयोगी पीतिमाश्रयः द्रवत्वनाशकप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यान्तरसं-
 युक्तः अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणे सति गुरुत्वाज्ज-
 लमध्यस्थघृतादिवत् ' इत्यनुमानेन तत्सिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ जलादिक-
 मादाय अनुमानपर्यवसानं वारयति—नैमित्तिकेति ॥ ननु ' उष्ण-
 स्पर्शभास्वरूपोपलब्ध्यभावेन सुवर्णस्य तैजसत्वम् अनुपपन्नम् ' इत्यत-
 आह—तस्येति ॥ प्रतिबन्धादिति ॥ दोषविधयेत्यादिः ॥

(इति तेजः)

मू०—रूपरहितस्पर्शवान् वायुः ॥ स द्विविधः—
 नित्योऽनित्यश्च ॥ नित्यः परमाणुरूपः ॥ अनि-
 त्यः कार्यरूपः ॥ पुनस्त्रिविधः—शरीरेन्द्रियविष-
 यभेदात् ॥ शरीरं वायुलोके ॥ इन्द्रियं स्पर्श-

ग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति ॥ विषयो वृक्षादिक-
म्पनहेतुः ॥ शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः ॥ स चै-
कोऽप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥

दीपिका-वायुं निरूपयति ॥ रूपरहितेति ॥ आका-
शादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवानिति ॥ पृथिव्या-
दावतिव्याप्तिवारणाय रूपरहितेति ॥

ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भावः इत्यत आह-शरीरेति ॥
सचेति । एक एव प्राणः स्थानभेदात् प्राणापानादि-
शब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥

स्पर्शानुमेयो वायुः ॥ तथा हि-‘योयं वायौ वाति
सति अनुष्णाशीतस्पर्शो भासते, सः स्पर्शः क्वचिदा-
श्रितः गुणत्वात् रूपवत्’ । न चास्य पृथिवी आश्रयः,
उद्भूतस्पर्शवतः पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्त्वनियमात् ॥ न ज-
लतेजसी, अनुष्णाशीतत्वात् । न विभुचतुष्टयम्, सर्वत्रोपल-
ब्धिप्रसङ्गात् । न मनः, परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् ।
तस्माद् यः प्रतीयमानस्पर्शाश्रयः स वायुः ॥ ननु
‘वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवत्’ इतिचेत् ।
न । उद्भूतरूपत्वस्योपाधित्वात् ॥ ‘यत्र द्रव्यत्वे सति
बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं, तत्र उद्भूतरूपवत्त्वम्’ इति घटादौ
साध्यव्यापकत्वम् । पक्षे साधनाव्यापकत्वम् ॥ न चैवं
तप्तवारिस्थतेजसोपि अप्रत्यक्षत्वापत्तिः । इष्टत्वात् ।
तस्मात् रूपरहितत्वात् वायुरप्रत्यक्षः ॥

नीलकण्ठी-शरीरेति ॥ तथा च प्राणस्य विषयेन्तर्भावः ॥
स्थानभेदादिति ॥

हृदि प्राणा गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥

इति स्थानभेदादित्यर्थः ॥ मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः। मलादीनाम् अधोनयनाद् अपानः ॥ आहारेषु पाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात् समानः ॥ ऊर्ध्वनयनाद् उदानः ॥ नाडीमुखेषु वितननाद् व्यानः ॥

स्वमतं दर्शयति—स्पर्शानुमेय इति ॥ अस्येति ॥ उपलभ्यमानस्पर्शश्च आश्रयः पृथिवी न चेत्यन्वयः ॥ चतुष्टयमिति ॥ इदमाकाशादिप्रत्येकभेदसाधनाभिप्रायेण ॥ सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गादिति ॥ स्पर्शस्येत्यादिः ॥ आकाशादीनां विभुत्वादिति भावः ॥ प्रत्यक्षः बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः ॥ अनुद्भूतस्पर्शाश्रये त्वगिन्द्रिये व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति ॥ उपाधित्वादिति ॥ तथा च हेतावुपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यापकत्वाद् कथं तस्योपाधित्वम् इत्यत आह—यत्रेत्यादिना ॥ तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोयमुपाधिरिति भावः ॥ एवं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्याप्युद्भूतरूपाभावेन प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे ॥ अप्रत्यक्षत्वापत्तिः । तत्र उद्भूतरूपाभावादिति भावः ॥

(इति वायुः)

दीपिका—इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते ॥ ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते । ततः परमाणुद्वयसंभोगे सति द्व्यणुकमुत्पद्यते ॥ त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकम् । एवं चतुरणुकादिक्रमेण महापृथिवी, महत्यं आपः, महत् तेजः, महान्वायुः, उत्पद्यते ॥ एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य संजिहीर्षावशात् क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्व्यणुक-

नाशः । ततद्द्रव्यणुकस्य, ततश्चतुरणुकस्य इत्येवं पृथिव्या-
दिनाशः । परमाण्वाख्यस्य समवायिकारणस्य नित्य-
त्वात् असमवायिकारणनाशाद्द्रव्यणुकनाशः । सम-
वायिकारणनाशात् त्रयणुकनाश इति संप्रदायः ॥ सर्वत्र
असमवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाश इति नवीनाः ॥
किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम् । उच्यते । जालसूर्य-
मरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद् दृश्यते तत्सावयवं चाक्षुषद्र-
व्यत्वात् पटवत् ॥ त्रयणुकावयवोपि सावयवः महदार-
म्भकत्वात् तन्तुवत् ॥ द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः ।
स च नित्यः । कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा च मेरु-
सर्षपयोरपि तुल्यपरिमाणापत्तेः ॥ सृष्टिप्रलयसद्भावे किं
प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत् '
इति श्रुतिः प्रमाणम् 'सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः ।
सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलयः ' इति विवेकः ॥

नीलकण्ठी-ननु परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपत्वेन अतिरिक्तावय-
विनोऽसत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां विभागकथन-
मुपपन्नम् इत्याशङ्कं वारयति-इदानीमिति ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयनि-
रूपणानन्तरमित्यर्थः ॥ द्रव्यणुकस्य नाशः इत्यस्य परमाणुद्रव्यसं-
योगनाशादित्यादिः ॥ सर्वत्रेति ॥ जन्यद्रव्यसामान्य इत्यर्थः ॥
सर्वत्र एकरीतिरेवोचितेति भावः ॥

चाक्षुषद्रव्यत्वादिति ॥ चाक्षुषत्वे सति द्रव्यत्वात् इत्यर्थः ॥
रूपादौ आत्मनि च व्यभिचारवारणाय विशेष्यविशेषणे ॥ न
चेदमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् ॥ चाक्षुषं प्रति कारणस्य महत्त्वस्य
घटावपेक्षिततया सावयवत्वं विना अवयवसंख्याजन्यस्य तस्य स्वीक-
र्तुमशक्यत्वादिति संक्षेपः ॥ यत्किञ्चिद्रव्यध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वात् ।

१ यद्द्रज उपलभ्यते । २ घट । ३ कपालवत् । ४ समानपरिमाणत्वापत्तेः ।

सेवेति ॥ नित्यद्रव्याणां ध्वंसासंभवाद्-कार्येति ॥ परमाणुनिष्ठ-
रूपादीनां तदानीमपि सत्त्वाद् द्रव्येति ॥ ध्वंसानां ध्वंसासंभवेन
महाप्रलये सत्त्वाद् भावेतीति दिक् ॥

(इति कार्योत्पत्तिविनाशक्रमः)

मू०-शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ॥

दीपिका-आकाशं लक्षयति ॥ शब्दगुणकमिति । ननु
किम् आकाशं पृथिव्यादिवन्नाना नेत्याह-तच्चैकमिति ॥
भेदे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ एकत्वादेव सर्वत्र शब्दो-
पलब्धेर्विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह-विभ्विति ॥ सर्व-
मूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम् मूर्तत्वम् परिच्छिन्नपरिमा-
णवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा ॥ विभुत्वादेव आत्मवत् नित्य-
त्वम् इत्याह-नित्यं चेति ॥

नीलकण्ठी-'शब्दगुणकम्' इत्यत्र शब्दवदिति वक्तव्ये तथा
कथनम् 'आकाशे शब्द एव विशेषगुणः' इति सूचनाय ॥ घटाकाशो
मठाकाश इत्यादिव्यवहारस्योपाधिकृतत्वेनासाधकत्वादाकाशस्याने-
कत्वे प्रमाणं नेत्याह-भेद इति ॥ एकत्वादिति ॥ आकाश-
स्येत्यादिः ॥ नन्वेकत्वेप्यविभुत्वमस्तु अत आह-सर्वत्रेति ॥ सर्व-
दिगवच्छेदेनेत्यर्थः ॥ परिच्छिन्नपरिमाणवत्वमिति ॥ यदि
'परिच्छिन्नत्वस्यापकर्षाश्रयत्वात्मकतया परमाणोरणुतरत्वेन द्रव्यणु-
कपरिमाणोपेक्षया परमाणुपरिमाणस्यापकृष्टत्वाभावात् परमाणुष्वव्या-
प्तमिदं लक्षणम्' इत्युच्यते तदाप्याह-क्रियावत्वमिति ॥ वस्तु-
तस्तु 'लाघवमेवोत्तरकल्पनानुसरणबीजम्' इति ध्येयम् ॥ .

(इत्याकाशम्)

मू०-अतीतादिव्यवहारहेतुःकालःसचैकोविभुर्नित्यश्च ॥

दीपिका-कालं लक्षयति ॥ अतीतेति ॥ सर्वाधारः
कालः सर्वकार्ये निमित्तकारणं च ॥

नीलकण्ठी-‘अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः’ इति मूले
आदिना अनागतादिपरिग्रहः । अतीतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगि-
त्वम् ॥ वर्तमानत्वम् इह शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वम् ॥
भविष्यत्वम् च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् ॥ अत्र सर्वत्र
कालस्य घटकतया शब्दप्रयोगरूपातीतादिव्यवहारहेतुत्वं तस्येति
ध्येयम् ॥ न च तादृशव्यवहारः सूर्यपरिस्पन्दादिरूपोपाधिमादायापि
संभवतीति वाच्यम् ॥ अनुगतव्यवहारस्यानुगतविषयं विनाऽसंभवे
नातिरिक्तकालस्वीकारात् इति दिक् ॥ सर्वाधार इति ॥ ‘कालि-
कसंबन्धेन’ इत्यादिः ॥ अत्र भिन्नकालिकयोराधाराधेयभावविरहात्
क्रियादेः सर्वाधारत्वशङ्कैव नावतरतीति भावः ॥

(इति कालः)

(मू०) प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ॥ सा चैका
विभ्वी नित्या च ॥

दीपिका-दिशो लक्षणमाह ॥ प्राचीति ॥ दिगपि
कार्यमात्रे निमित्तकारणम् ॥

नीलकण्ठी-प्राच्यादिव्यवहारहेतुरिति मूले आदिना
प्रतीच्यादि परिग्रहः ॥ उदयाचलसंनिहितमूर्तावच्छिन्ना दिक् प्राची।
तद्व्यवहितमूर्तावच्छिन्ना च प्रतीची । मेरुसन्निहितमूर्तावच्छिन्ना
दिक् उदीची । तद्व्यवहितमूर्तावच्छिन्ना तु दक्षिणा ॥

(इति दिक्)

मू०-ज्ञानाधिकरणमात्मा ॥ स द्विविधः-प-
रमात्मा जीवात्मा चेति ॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः

परमात्मैक एव ॥ जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो
विभुर्नित्यश्च ॥

दीपिका-आत्मनो लक्षणमाह ॥ ज्ञानेति आत्मानं
विभजते-स द्विविध इति ॥ परमात्मनो लक्षणमाह-
तत्रेति ॥ नित्यज्ञानाधिकरणत्वम् ईश्वरत्वम् ॥ नन्वी-
श्वरस्य सद्भावे प्रमाणं किम् न तावत् प्रत्यक्षम् । तद्धि
बाह्यम् आभ्यन्तरं वा । नाद्यः, अरूपिद्रव्यत्वात् ।
नान्त्यः, आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात् । नाप्यनुमानम्,
लिङ्गाभावात् । नाप्यागमः, तथाविधागमाभावात् इति
चेत् ॥ न ॥ 'क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्
घटवत्' इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ उपादानगोचरा-
परोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम् ॥ उपादानं
समवायिकारणम् ॥ सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात्
सर्वज्ञत्वम् ॥ 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इत्यागोपि प्रमाणम् ॥

नीलकण्ठी-ज्ञानाधिकरणमिति ॥ समवायेन ज्ञानवदित्य-
र्थः ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ दीपिकायाम् नित्यज्ञानाधिकरणमिति ॥
न च 'नित्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या विरोध इति वाच्यम् ॥
आनन्दपदस्यानन्दवदर्थकताया इव विज्ञानपदस्यापि विज्ञानवदर्थकता-
स्वीकारेणाविरोधात् ॥ नचानन्दस्यैव तादृशार्थकत्वम् असिद्धम् इति
वाच्यम् । अर्शआद्यजन्तत्वाङ्गीकारेण तादृशार्थसिद्धेः ॥ अन्यथा नपुं-
सकत्वानुपपत्तेः ॥ अत्रानन्दो भारापगमे 'सुखी संवृत्तोहम्' इतिवद्
दुःखाभावे उपचर्यते ॥ नवीनास्तुं नित्यत्वमीश्वरस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यल-
मधिकृजल्पनेन ॥

अरूपिद्रव्यत्वात् इति ॥ बाह्यप्रत्यक्षं मति उद्भूतरूपस्य हेतु

१ आन्तरं वा । २ अङ्कुरादिकम् ।

त्वादिति भावः ॥ आत्मसुखादिव्यतिरिक्तति ॥ विजातीया-
त्ममनःसंयोगादिरूपस्य मानसप्रत्यक्षहेतोरिश्वरेऽभावाद् इति भावः ॥
प्रमाणत्वादिति ॥ नचेदमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । कार्यत्वावच्छि-
न्नं प्रति कृतित्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वेनाप्रयोजकत्वाभावाद् इति दिक् ॥
उपादानगोचरेति ॥ यद्यपि कर्तृत्वं कृतिमत्वमेव संभवति ॥
तथाप्यपरोक्षज्ञानादेश्चिकीर्षादिकं प्रति कारणत्वप्रदर्शनाय तथोक्तिरि-
त्यवधेयम् ॥ सर्वविदिति ॥ विदधात्वर्थो विशेषरूपेण ज्ञानम् ॥

दीपिका-जीवलक्षणमाह । जीवेति ॥ सुखादिकं
जीवलक्षणम् ॥ ननु ' मनुष्योहं ब्राह्मणोऽहम् ' इत्यादौ
सर्वत्राहंप्रत्यये शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवात्मेति
चेत् ॥ न ॥ शरीरस्य करपादादिनाशे शरीरनाशादा-
त्मनोपि नाशापत्तेः ॥ नापि इन्द्रियाणामात्मत्वम् ।
तथात्वे 'योहं घटमद्राक्षं सोऽहं इदानीं स्पृशामि' इत्य-
नुसन्धानाभावप्रसङ्गात् ॥ अन्यानुभूतेऽन्यस्यानुसन्धाना-
योगात् ॥ तस्माद्देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवः सुखादिवै-
चित्र्यात् प्रतिशरीरं भिन्नः । स च न परमाणुपरिमाणः,
शरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् । न मध्यमपरि-
माणः, तथा सति अनित्यत्वप्रसङ्गेन कृतहानाकृताभ्या-
ममप्रसङ्गात् ॥ तस्मान्नित्यो विभुर्जीवः ॥

नीलकण्ठी-लक्षणमाहेति । स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ मूले जीवः
प्रतिशरीरं भिन्न इति ॥ न च अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्चै-
त्रादिशरीराणां विभिन्नत्वेऽपि जीवभेदाभावाद् इदमसंगतम् । एवं
कायव्यूहस्थलेऽपि इति वाच्यम् ॥ समानकालिकयोगजधर्मान्यश-
रीरभेदेन जीवभेदस्यैव विवक्षितत्वेनादोषात्, एवं चैतच्छरीरावच्छिन्न

१ नाशप्रसङ्गात् । २ परिमाणपदं नास्ति । ३ स्यापि ।

भोगवान् समानकालिकयोगाद्यजन्यशरीरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति रीत्या प्रतिशरीरं जीवभेदः साध्य इत्यलम् ॥

शरीरस्यैवेति ॥ अन्यथा मनुष्यत्वादीनां शरीरधर्मत्वेन तथा प्रत्ययस्यैवासंगतिरित्यभिमानः ॥ नाशापत्तेरिति ॥ समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् इति भावः ॥ योहमिति ॥ भूतकालिकदर्शनवति वर्तमानकालिकस्पर्शनवत्त्वं प्रत्याध्यते, तद् च भवतां मते न सम्भवति चाक्षुषस्पर्शनवतोर्भेदात् इति ॥ अनुसन्धानायोगादिति ॥ अन्यथा चैत्रेणानुभूतस्य वस्तुनो मैत्रेण स्मरणापत्तेरिति भावः ॥

ननु शरीरावच्छेदेनात्मनि सुखादिसाक्षात्कारोपपत्तये सर्वव्यापित्वम् आत्मनोस्तु । तथाऽपि विभुत्वाङ्गीकारे प्रयोजनाभाव इत्याशयेनाशङ्कते न मध्यमेति । अनित्यत्वप्रसङ्गेनेति ॥ 'यद् मध्यमपरिमाणं तदनित्यम्' इति व्याप्तेरिति भावः ॥ कृतेति । 'कृतस्य यागादिना संपादितस्य धर्मादिर्हानं नाशः' अकृतस्याभ्यागमः प्राप्तिस्तत्प्रसङ्गात् इत्यर्थः । कर्तुरात्मन उत्तरजन्मानि असत्त्वात् अकर्तुश्च सत्त्वात् इति भावः ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वमेवास्तम्, तावता नोक्तदोषः ॥ सूक्ष्मस्य दीपस्य सर्वगृहावच्छेदेनेवाणुरूपस्यापि जीवस्य सर्वशरीरावच्छेदेन प्रभाप्रसरणाङ्गीकारात् इति चेद् ॥ न ॥ तथा सति कायव्यूहस्थले सुखादिसाक्षात्कारानुत्पत्तेरिति दिक् ॥

(इत्यात्मा)

मूलम्-सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः ॥

नञ्चप्रत्यात्मनियतत्वादनन्तम् अणुरूपं नित्यं च ॥

दीपिका-मनसो लक्षणमाह-सुखेति ॥ स्पर्शरहितत्वे साति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम् । मनो विभजते-तच्चेति ॥ एकैकं मन एकैकस्यात्मन आवश्यकमित्यात्मना-

मनेकत्वान्मनसोऽप्यनेकत्वमित्यर्थः । अणुरूपमिति ॥
मध्यमपरिमाणवत्त्वे अनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

ननु मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् आकाशादिव-
दिति चेत् न ॥ मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगस्याऽस-
मवायिकारणस्याभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ न च
विभुद्वयसंयोगोस्त्विति वाच्यम् ॥ तत्संयोगस्य नित्य-
त्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात् पुरीतद्यतिरिक्तप्रदेशात्ममनः
संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । अणुत्वे तु यदा मनः-
पुरीतति नाड्यां प्रविशति, तदा सुषुप्तिः । यदा नि-
सरति, तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्यणुत्वसिद्धिः ॥

नीलकण्ठी-मनःसंयोगाद्यतिव्याप्तिवारकेन्द्रियत्वघाटितमूलोक्त-
लक्षणापेक्षया लघुलक्षणमाह-स्पर्शरहितत्वे सतीति ॥ एकैकं
मन इति ॥ सर्वात्मनाम् एकस्य मनसः स्वीकारे एकस्य ज्ञानदशा-
यामपरस्य तदनुत्पत्तिः तस्याणुत्वेन सकलेन्द्रियैरेकदा संयोगाभावा-
दिति भावः ॥ अभावादिति ॥ विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमादिति
भावः ॥ ज्ञानानुत्पत्तीति ॥ भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्य-
त्वनियमादिति भावः ॥ विभुद्वयसंयोगोस्त्विति ॥ तस्य नित्य-
त्वेनासमवायिकारणक्रियाद्यसत्त्वेपि न क्षतिरिति भावः ॥

(इति द्रव्यनिरूपणम्)

अथ गुणनिरूपणम् ।

मूलम्-चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ॥ तच्च शुक्ल-
नीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधम् ॥
पृथिवीजलतेजोवृत्ति ॥ तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् ॥
अभास्वरं शुक्लं जले । शुक्लं भास्वरं तेजसि ॥

१ रहितत्वात् । २ 'नाड्यां' नास्ति ।

दीपिका—रूपं लक्षयति—चक्षुरिति ॥ संख्यादावति-
व्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय
गुणपदम् । प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मा-
त्रग्राह्यजातिमत्त्वं वाच्यम् ॥ रूपं विभजति—तच्चेति ॥
नन्वव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेत्
॥ न ॥ रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् ॥ ननु चित्रपटे
अवयवरूपस्य प्रतीतिरस्त्विति चेत् ॥ न ॥ रूपरहि-
तत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥ नच रूपवत्समवेतत्वं
प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम् । गौरवात् । तस्मात् पटस्य प्रत्य-
क्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपसिद्धिः ॥ रूपस्याश्रयमाह—पृथि-
वीति ॥ आश्रयं विभज्य दर्शयति—तत्रेति ॥

नीलकण्ठी—मात्रपदमिति । यद्यपि चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं चक्षु-
रितराग्राह्यत्वेसति चक्षुर्ग्राह्यत्वम् । तच्च रूपे न संभवाति । तथापि त्वगि-
न्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्वं तदिति ध्येयम् ॥ गुणपदमिति ॥
नचैवमपि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । त्वेग्राह्यचक्षुर्ग्राह्य-
गुणविभाजकधर्मवत्त्वे पर्यवसानेनादोषात् । अत एव न परमाणुरूपादा-
वव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ समुदाय एवेति । एवकारेणातिरिक्तचित्ररूप-
व्यवच्छेदः ॥ व्याप्यवृत्तित्वेति ॥ दैशिकव्याप्यवृत्तित्वेत्यर्थः ॥ इदमु-
पलक्षणम् ॥ एकैकचित्ररूपस्थलेऽनेकरूपाणामेकैकतत्त्वागभावादिस्थले
च अनेकप्रागभावादीनां कल्पनेन, अनेकरूपेषु ' चित्रः ' इत्याकारक-
प्रतीतिविषयत्वकल्पनेन, च गौरवमिति ॥ रूपरहितत्वेनेति ।
समवायेनेत्यादिः । प्रसङ्गादिति ॥ द्रव्यचक्षुषं प्रति समवायेनैव
रूपस्य कारणत्वमिति भावः ॥ रूपवत्समवेतत्वं स्वाश्रयसमवे-
तत्वं संबन्धेन रूपम् ॥ प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमिति । ' प्रत्यक्षविषय-
त्वप्रयोजकमस्तु ' इत्यर्थः ॥ गौरवादिति । साक्षात्संबन्धेन कार-

णत्वापेक्षया गौरवादित्यर्थः ॥ चित्रावयवकपालैरारब्धघटस्य चाक्षु-
षत्वानुरोधेन स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेनैव रूपस्य तत्प्रयोजकत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् ॥ एवं च त्रुटेश्चाक्षुषत्वानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥ प्रत्य-
क्षत्वानुपपत्त्येति ॥ एतेन चित्ररूपवत् चित्ररसोपि सिध्येत् इति
शंका निरस्ता ॥ द्रव्यलौकिकरासनस्याप्रसिद्ध्या तदनुपपत्त्यभावेन
चित्ररसासिद्धेरिति संक्षेपः ॥

(इति रूपम्)

मूलम्-रसनग्राह्यो गुणो रसः ॥ स च मधुरा-
म्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः ॥ पृथि-
वीजलवृत्तिः ॥ पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ॥

दीपिका-रसं लक्षयति-रसनेति ॥ रसत्वेऽतिव्याप्ति-
वारणाय गुणपदम् ॥ तस्याश्रयमाह-पृथिवीति ॥
आश्रयं विभज्य दर्शयति पृथिव्यामिति ॥

नीलकण्ठी-रसत्व इति ॥ रसनाग्राह्यगुणविभाजकोपाधि-
मत्त्वे तात्पर्यम् ॥ एवं गन्धलक्षणेऽपि ॥

(इति रसः)

मूलम्-घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ॥ स च द्विविधः-
सुरभिरसुरभिश्च ॥ पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥

दीपिका-गन्धं लक्षयति-घ्राणेति ॥ गन्धत्वेऽतिव्या-
प्तिवारणाय गुणपदम् ॥

(इति गन्धः)

मूलम्-त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः ॥
स त्रिविध-शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् ॥ पृथिज-

लतेजोवायुवृत्तिः ॥ तत्र शीतो जले, ऊष्णस्ते-
जसि, अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः ॥

दीपिका-स्पर्शं लक्षयति-त्वगिति ॥ स्पर्शत्वेऽति-
व्याप्तिवारणाय गुणपदम् ॥ संयोगादावतिव्याप्तिवार-
णाय मात्रपदम् ।

नीलकण्ठी-मात्रपदमिति ॥ 'चक्षुरग्राह्यत्वगिन्द्रियग्राह्यगु-
णविभाजकोपाधिमत्वम्' इति तु फलितोर्थः ।

(इति स्पर्शः)

मुलम्-रूपादि चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं
च । अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च ॥ नित्यगतं
नित्यं । अनित्यगतमनित्यम् ॥

दीपिका-पाकजमिति ॥ पाकस्तेजःसंयोगः, तेन पूर्व-
रूपं नश्यति रूपान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ अत्र परमा-
णुष्वेव पाको न द्व्यणुकादौ । आमपाकनिक्षिते घटे
परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनर्द्व्यणुका-
दिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः ॥ तत्र परमाणवः समवायि-
कारणम्, तेजःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अदृष्टादिकं
निमित्तकारणम्, द्व्यणुकादिरूपे कारणरूपमसमवायिका-
रणमिति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः ॥ पूर्वघटनाशं
विनैव अवयविनि अवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु च युगप-
द्रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः ॥
अत एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः ॥
अन्यत्र जलादावित्यर्थः ॥ नित्यगतमिति ॥ परमाणुग-
तमित्यर्थः ॥ अनित्यगतमिति ॥ द्व्यणुकादिनिष्ठमित्यर्थः ॥

रूपादिचतुष्टयम् उद्भूतं प्रत्यक्षम् । अनुद्भूतमप्रत्यक्षम् ॥
उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः । तदभावोऽनुद्भूतत्वम् ॥

नीलकण्ठी-परमाणुष्वेव पाक इति ॥ परमाणुष्वेव पूर्ण-
रूपपरावृत्त्यादिजनकतेजःसंयोग इत्यर्थः ॥ एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटय-
ति-न द्व्यणुकादाविति ॥ आमपाकनिक्षिप्ते घटे इति ॥ घटे
आमपाकनिक्षिप्ते सति श्यामघटनाशे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ
इत्यर्थः ॥ तत्र परमाणु रूपे ॥ अवयविनि पाकानङ्गीकारादाह-
कारणरूपमिति ॥ परमाणुष्वेव पाकं वदतां वैशेषिकाणामयमां-
शयः-वेगातिशयवता तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगे सति अवश्यं
तेषु क्रिया जायते । ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशे सत्य-
वश्यं यावदवयविनाशः, ततः स्वतन्त्रेषु परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ
पुनरदृष्टादिघटितसामग्रीवशात्परमाणुषु क्रियाविभागादिक्रमेण यथा-
स्थितमहावयविपर्यन्तमुत्पत्तिरिति ॥ अवयविन्यपि पाकं वदतां
नैयायिकानां तु अयमाशयः-तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगेपि
तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनक-
त्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचितः ॥ अतएव 'सोयं
घटः' इति प्रत्यभिज्ञा संगच्छते ॥ अनन्तावयविनाशप्रत्यक्षकल्पने
लाघवं चेति ॥ नचावयविरूपं प्रति अवयवरूपस्य, तन्नाशं प्रति
आश्रयनाशस्य, हेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ कार्यतावच्छेद-
ककोटौ वैजात्यनिवेशेन व्यभिचारवारणसंभवात् ॥

जलादावित्यर्थ इति ॥ यद्यपि रूपादिचतुष्टयं जलादौ बाधि-
तम् ॥ तथापि यथायोग्यमन्वये तात्पर्यम् ॥ उद्भूतमिति ॥ उद्भू-
तत्वं जातिः । नच शुक्लत्वादिना सांकर्यम् ॥ 'गुणसांकर्यं न बाधकम्'
इति नवीनमताभिप्रायकोयं ग्रन्थ इति न दोषः ॥ केचित्तु शुक्लत्वादि
व्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना, तदभावकूटवत्त्वभेवोद्भूतत्वमित्याहुः ॥

(इति पाकविचारः)

मूलम्—एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या ॥ नवद्र-
व्यवृत्तिः ॥ एकत्वादिपरार्थपर्यन्ता ॥ एकत्वं
नित्यमनित्यं च ॥ नित्यगतं नित्यम् ॥ अनित्यग-
तमनित्यम् ॥ द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव ॥

दीपिका—संख्यां लक्षयति—एकेति ॥

नीलकण्ठी—मूले-द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेवेति ॥

हेतुभूतापेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वनाशादिति भावः ॥

(इति संख्या)

मूलम्—मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमा-
णम् ॥ नवद्रव्यवृत्ति ॥ तच्चतुर्विधम्—अणु, महत्,
दीर्घं, द्वस्वं चेति ॥

दीपिका—परिमाणं लक्षयति—मानेति ॥ परिमाणं
विभजते—तच्चेति ॥ भावप्रधानो निर्देशः अणुत्वं, महत्त्वं,
दीर्घत्वं, द्वस्वत्वं चेत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—परिमाणस्य गुणिबोधकशब्दैर्विभजनमसंगतमतो
दीपिकायां भावप्रधाननिर्देश इति ॥

(इति परिमाणम्)

मूलम्—पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं पृथ-
क्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्ति ॥

दीपिका—पृथक्त्वं लक्षयति—पृथंगिति ॥ 'इदमस्मात्
पृथक्' इतिव्यवहारकारणमित्यर्थः ॥

(इति पृथक्त्वम्)

मूलम्—संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः ॥ सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

दीपिका-संयोगं लक्षयति-संयुक्तेति ॥ 'इमौ संयुक्तौ'
इति व्यवहारहेतुरित्यर्थः ॥ संख्यादिलक्षणेषु सर्वत्र
दिक्कालादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति देयम् ॥
संयोगो द्विविधः-कर्मजः संयोगश्च । आद्यो हस्तक्रि-
यया पुस्तकसंयोगः ॥ द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात्
कायपुस्तकसंयोगः ॥ अव्याप्यवृत्तिः संयोगः ॥ स्वात्य-
न्ताभावसमानाधिकरणत्वम्-अव्याप्यवृत्तित्वम् ॥

नीलकण्ठी-असाधारणेतीति । कालादेः साधारणकारणत्वेन
तत्र नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ स्वात्यन्ताभावेति ॥ स्वप्रतियो-
गित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनाभाववत्वमिति तु निष्कर्षः ॥

(इति संयोगः)

मूलम्-संयोगनाशको गुणो विभागः ॥

सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

दीपिका-विभागं लक्षयति-संयोगेति ॥ कालादावति-
व्याप्तिवारणाय-गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय
संयोगनाशक इति ॥ विभागोपि द्विविधः ॥ कर्मजो
विभागश्च ॥ आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः ॥
द्वितीयो हस्तपुस्तकविभागात्कायपुस्तकविभागः ॥

नीलकण्ठी-संयोगनाशक इतीति ॥ नच तथापि संयो-
गेतिव्याप्तिः; तस्य प्रतियोगिविधया नाशं प्रति कारणत्वादिति
वाच्यम् ॥ प्रतियोगितासम्बन्धानवच्छिन्ननाशविशिष्टजन्यतानिरूपित-
जनकत्वविवक्षणेनादोषादिति केचिद् ॥ परेतु 'संयोगनाशत्वावच्छि-
न्ननिरूपितसमवायावच्छिन्नकारणत्वम्' इति निष्कर्षः एतन्तात्पर्यग्राहकं
गुणपदमित्याहुः । विभाग इति । अयमप्यव्याप्यवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(इति विभागः)

मू०—परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापर-
त्वे ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी ॥ तेद्विविधे-
दिक्कृते कालकृते च ॥ दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् ॥
समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् ॥ ज्येष्ठे कालकृतं
परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ॥

दीपिका—परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह-परापरेति ॥ 'पर-
व्यवहारकारणं परत्वम् । अपरव्यवहारकारणमपरत्वम्'
इत्यर्थः ॥ तेविभजते-द्विविधे इति ॥ दिक्कृतयोरुदाहर-
णमाह-दूरस्थ इति ॥ कालकृते उदाहरति-ज्येष्ठ इति ॥
(इति परत्वापरत्वे)

मूलम्—आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् ॥
पृथिवीजलवृत्ति ॥

दीपिका—गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति ॥ द्वितीयादि-
पतनस्य वेगासमवायिकारणत्वाद्भेदोऽतिव्याप्तिवारणाय
आद्येति ॥

नीलकण्ठी—आद्येतीति । आद्यत्वमिह स्वसमानाधिकरण-
पतनप्रतियोगिकध्वंसासमानकालिकत्वम् ॥ द्वितीयपतनादीनां प्राथ-
मिकपतनध्वंससमानकालिकत्वात् निरास इतिभावः ॥

(इति गुरुत्वम्)

मूलम्—स्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् ॥
पृथिवीजलतेजोवृत्ति ॥ तद्विविधम्—सांसिद्धिकं
नैमित्तिकंचेति ॥ सांसिद्धिकं जले ॥ नैमित्तिकं
पृथिवीतेजसोः ॥ पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयो-
गजं द्रवत्वम् ॥ तेजसि सुवर्णादौ ॥

दीपिका-द्रवत्वं लक्षयति-स्यन्दनेति ॥ स्यन्दनं प्रस्र-
वणम् ॥ तेजःसंयोगजं नैमित्तिकम् ॥ तद्भिन्नं सांसिद्धि-
कम् ॥ पृथिव्यां नैमित्तिकमुदाहरति-घृतादाविति ॥
तेजसि तदाह-सुवर्णादाविति ॥

नीलकण्ठी-तदाहेति नैमित्तिकमाहेत्यर्थः ॥

(इति द्रवत्वम्)

मूलम्-चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः ॥

जलमात्रवृत्तिः ॥

दीपिका-स्नेहं लक्षयति-चूर्णेति ॥ कालादावतिव्या-
प्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय
पिण्डीभावेति ॥

नीलकण्ठी-पिण्डीभावेतीति ॥ पिण्डीभावः संयोगविशेषः ॥

(इति स्नेहः)

मू०-श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः ॥ आकाशमात्रवृत्तिः ॥

स द्विविधः-ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ॥ ध्वन्या-
त्मको भेर्यादौ ॥ वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः ॥

दीपिका-शब्दं लक्षयति-श्रोत्रेति ॥ शब्दत्वेऽतिव्या-
प्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय
श्रोत्रेति ॥ शब्दस्त्रिविधः-संयोगजो, विभागजः, शब्दज-
श्चेति ॥ तत्र आद्यो भेरीदण्डसंयोगजन्यः ॥ द्वितीयो वंशे
पाटचमाने दलद्वयविभागजन्यश्चटचटाशब्दः ॥ भेर्या-
दिदेशमारभ्य श्रोत्रपर्यन्तद्वितीयादिशब्दाः शब्दजाः ॥

नीलकण्ठी-भेरीदण्डसंयोगजन्य इति ॥ आवेऽसमवा-
यिकारणं भेर्याकाशसंयोगः, निमित्तकारणं तु भेरीदण्डसंयोगः ॥

१ भेर्याकाश ।

द्वितीये वंशदलाकाशविभागोसमवायिकारणम्, दलद्वयविभागो विमित्तकारणम् ॥ तृतीये तु पूर्वपूर्वशब्दोऽसमवायिकारणम्, पवनादि निमित्तकारणमिति विवेकः ॥

(इति शब्दः)

मूलम्—सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् ॥ सा

द्विविधा—स्मृतिरनुभवश्च ॥

दीपिका—बुद्धेर्लक्षणमाह—सर्वेति ॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वव्यवहार इति ॥ जानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वं लक्षणमित्यर्थः ॥ बुद्धिं विभजते—सेति ॥

नीलकण्ठी—जानामीत्यादि ॥ ज्ञानत्वमात्रं लक्षणम् ॥ जानामीत्यनुव्यवसायगम्यत्वं तु ज्ञानत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वसूचनाय ॥ तथाहि ' घटं जानामि ' इत्याद्यनुगतानुव्यवसायस्यानुगतधर्मन्तरानुपपन्नत्वेन तस्य स्वीकर्तव्यतया लाघवाद् जातित्वसिद्धिः ॥ इत्थं च मूले ' सर्वव्यवहारहेतुः ' इति बुद्धेः स्वरूपकथनमिति भावः ॥

मू०—संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥ तद्भिन्नं

ज्ञानमनुभवः ॥ स द्विविधः—यथार्थोऽयथार्थ-

श्चेति ॥ तद्भति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः ॥

यथा ' अयं घटः ' इति ज्ञानम् ॥ सैव प्रमेत्युच्यते ॥

दीपिका—स्मृतेर्लक्षणमाह—संस्कारेति । भावनाख्यः

संस्कारः ॥ संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥

घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति ॥

प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति ॥ *not in some texts*

अनुभवं लक्षयति—तद्भिन्नमिति ॥ ' स्मृतिभिन्नं ज्ञान-

मनुभवः ' इत्यर्थः । अनुभवं विभजते-स द्विविध इति ॥
 यथार्थानुभवं लक्षयति-तद्वतीति ॥ ननु ' घटे घटत्वम् '
 इतिप्रमायामव्याप्तिः, घटत्वे घटाभावादिति चेत् ॥
 न ॥ ' यत्र यत्संबन्धोस्ति तत्र तत् संबन्धानुभवः '
 इत्यर्थात् घटत्वेपि घटसंबन्धोस्ति इति नाव्याप्तिः ॥
 सैवेति ॥ यथार्थानुभव एव शास्त्रे ' प्रमा ' इत्युच्यते
 इत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-संस्कारस्य त्रिविधत्वादाह-भावनाख्य इति ॥
 प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति ॥ ' सोयं देवदत्तः ' इत्याद्या-
 कारकप्रत्यभिज्ञायां तत्तद्देशकालवृत्तित्वरूपवत्तासंस्कारजन्यत्वस्य
 सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ मात्रेतीति ॥ यद्यपि संस्कार-
 मात्रजन्यत्वं संस्कारेतराजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वम् । तच्च स्मृता-
 वसंभवि, तत्र संस्कारसंस्कारेतरात्मादिजन्यत्वसत्त्वात् । तथापि चक्षु-
 राद्यजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वे तात्पर्यमवसेयम् ॥

मूले-तद्वति तत्प्रकारकानुभव इति ॥ सप्तम्यर्थो विशेष्य-
 त्वम् आश्रयतासंबन्धेनानुभवान्वयी ॥ तथाच तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकार-
 कानुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् ॥ तत्प्रदार्थः प्रकारः, तद्वत्त्वं प्रकार-
 तावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यम् ॥ तेन कालिकसंबन्धेन शुक्त्यादौ रजत-
 त्यसत्त्वेपि ' इदं रजतम् ' इति भ्रमे नातिव्याप्तिः ॥ नच तथापि रङ्गत्वेन
 रजतावगाहिनि, रजतत्वेन च रङ्गावगाहिनि ' इमे रङ्गरजते ' इत्या-
 कारकसमूहलम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्र रङ्गविशेष्यकत्वरङ्गत्वमका-
 रकत्वयोः, रजताविशेष्यकत्वरजतत्वमकारकत्वयोश्च सत्वादिति वा-
 च्यम् ॥ तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वविशिष्टानुभवत्वरूपार्थविव-
 क्षणेनादोषात् ॥ तथाहि ' ययोर्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः ' तन्निरू-
 पितविषयितयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति सिद्धान्तः ॥ दर्शितभ्रमे
 रङ्गत्वमकारतायां रंगविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, रजतत्वमकारतायां

च रजतविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, असत्त्वेन रंगविशेष्यकत्वावच्छिन्नर-
ङ्गत्वप्रकारकत्वरजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वयोरभावाद्
नातिव्याप्तिः ॥ स्मृतिव्यावृत्तयेऽनुभवत्वनिवेशः ॥ एतत्फलमनु-
पदं स्फुटाभिष्यति ॥ ननु तद्वतीत्यस्य ' तदधिकरणे ' इत्यर्थ-
कतया 'घटे घटत्वम्' इति प्रमायामव्याप्तिः । आधेयताया वृत्त्यनिया-
मकतया तेन सम्बन्धेन घटरूपप्रकाराधिकरणामसिद्धेरित्याशयेनाह-
ननु घटे घटत्वमिति ॥ तद्वतीत्यस्य तत्सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥
एवं च घटत्वस्यापि घटसम्बन्धितया तादृशप्रमायाम् आधेयतया घट-
संबन्धिघटत्वविशेष्यत्वावच्छिन्नघटप्रकारकत्वसद्भावाद् नाव्याप्तिरिति
समाधत्ते—यत्रेति ॥ ' यथार्थानुभव एव ' इत्येवकारेण यथार्थ-
स्मृतिव्यवच्छेदः ॥ यथार्थज्ञानमात्रस्य प्रमात्वे स्मृतिकरणस्य प्रमाणा-
न्तरतापत्तेरिति भावः ॥

मूलम्—तदभाववति तत्प्रकारकश्चायथार्थः ॥

दीपिका—अयथार्थानुभवं निरूपयति—तदभाववतीति।
नन्विदं ' संयोगि ' इति प्रमायाम् अतिव्याप्तिः इति
चेत् ॥ न ॥ यद्वच्छेदेन यत्संबन्धाभावः, तद्वच्छेदेन
तत्संबन्धज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ॥ संयोगाभावावच्छेदेन
संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् संयोगावच्छेदेन संयोगसंब-
न्धस्य सत्त्वात्-नातिव्याप्तिः ॥

नीलकण्ठी—अतिव्याप्तिरिति ॥ संयोगाभाववति संयोग-
प्रकारकत्वसत्त्वादिति भावः ॥ यद्वच्छेदेनेति ॥ यद्वच्छेदेन यत्
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयदभावः ॥ तद्वच्छेदेनेति ॥ तेन
संबन्धेन तत्प्रकारकानुभवस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ संयोगाभा-
वावच्छेदेनेति ॥ संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ संयोगा-
वच्छेदेनेति ॥ संयोगावच्छेदकावच्छेदेन ॥ संयोगसं बन्धस्येति ॥

समवायसंबन्धेन संयोगस्येत्यर्थः ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ इदमव्याप्यवृत्ति-
संयोगादिप्रकारकभ्रमानुरोधेन ॥ व्याप्यवृत्तिरजतत्वादिप्रकारकभ्रम-
लक्षणं तु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववान्यस्तद्विशेष्यक-
त्वावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वविशिष्टानुभवत्वम् ॥ प्रतियो-
गितायां प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् 'पर्वतो वह्निमान्'
इति प्रमायां समवायावच्छिन्नवन्द्वाभाववत्पर्वतविशेष्यकत्वसत्त्वेपि नाति-
व्याप्तिः ॥ विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविवक्षणेन 'इमे
रङ्गरजते' इत्याकारकप्रमायां रङ्गत्वाद्यभाववद्भजतादिविशेष्यकत्व-
रङ्गत्वादिप्रकारकत्वयोः सत्त्वेपि नातिव्याप्तिः ॥ इत्यलमतिविस्तरेण ॥

**मूलम्- यथार्थानुभवश्चतुर्विधः-प्रत्यक्षानुमि-
त्युपमितिशाब्दभेदात् । तत्करणमपि चतु-
र्विधम्-प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥**

दीपिका-यथार्थानुभवं विभजते-यथार्थेति ॥ प्रसंगात्
प्रमाकरणं विभजते-तत्करणमिति ॥ प्रमाकरणमित्यर्थः ॥
प्रमायाः करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

नीलकण्ठी-प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः, तस्मा-
दित्यर्थः ॥ सामान्यतोऽवगतस्यैव विशेषरूपेण प्रतिपादनं संभवतीति
सामान्यलक्षणं स्फुटयति-प्रमायाः करणं प्रमाणमिति ॥

मूलम्-असाधारणं कारणं कारणम् ॥

दीपिका-करणलक्षणमाह-असाधारणेति ॥ साधारण-
कारणेदिककालादादीतव्याप्तिवारणाय असाधारणेति ॥

नीलकण्ठी-असाधारणेतीति ॥ दिककालादृष्टादेः कार्यत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्येवं कारणत्वात् ॥ अनुभवत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रमावृत्ति-
कार्यतानिरूपितकारणत्वरूपासाधारणकारणत्वस्य तत्र सत्त्वात् नाति-
व्याप्तिः ॥ प्राचीनास्तु 'व्यापारवत्त्वे सति' इत्यपि वक्तव्यम् ।

अतश्चक्षुःसंयोगादौ नाव्याप्तिः । श्रोत्रमनःसंयोगः, शब्दो वा व्यापारः सम्भवत्येवेति न श्रोत्रेन्द्रिये कारणलक्षणाव्याप्तिः इति वदन्ति ॥ यद्विलम्बात्प्रकृतकार्यानुत्पादः तत्कारणत्वस्यासाधारणत्वात्मकतया कालादिषु तादृशकारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ व्यापारत्वेनाभिमत-
न्द्रियसंयोगमेव कारणम् ॥ एतत् च 'लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्' इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अत एव मणिकारैरप्युक्तं 'तच्च लिङ्ग-
परामर्शः' इति ग्रन्थेनेति तु नव्याः ॥ अधिकमस्मदीयमणि-
प्रभायामनुसंधेयम् ॥

मूलम्—कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ॥

दीपिका—कारणलक्षणमाह—कार्येति ॥ 'पूर्ववृत्ति कारणम्' इत्युक्ते रासभादौ अतिव्याप्तिवारणाय निय-
तेति ॥ तावन्मात्रे कृते कार्येऽतिव्याप्तिरतः पूर्ववृत्तीति ॥

ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिति चेत् ॥ न ॥ 'अनन्यथा सिद्धत्वे सति' इति विशेषणात् ॥ अन-
न्यथासिद्धत्वम् अन्यथासिद्धिविरहः ॥ अन्यथासिद्धिः
त्रिविधा—येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते
तत्तेनान्यथासिद्धम् ॥ यथा तन्तुना तन्तुरूपं तन्तुत्वं च
पटं प्रति ॥ अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं
प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् ॥
यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव पटं प्रति आका-
शस्य ॥ अन्यत्र कृतनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे
तत्सहभूतमन्यथासिद्धम् यथा प्लवङ्गस्थले गन्धं प्रति
रूपप्रागभावस्य ॥ एवं च अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति-
त्वं कारणत्वम् ॥

नीलकण्ठी—नियतेति ॥ नियतत्वं हि व्यापकत्वम् । तच्च

१ अतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति ।

रासभादेर्नसंभवतीति तत्र घटकारणत्वातिप्रसक्तिरिति भावः । पूर्व-
वृत्तीति ॥ स्वव्यापकत्वस्य स्वस्मिन् सत्त्वेपि स्वपूर्वकालवृत्ति-
त्वस्यासत्त्वेन नातिप्रसंग इति भावः ॥

कार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्याधिकरणे कार्याव्यवहितमाकृष्टा-
वच्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकतद्धर्मवत्वम् ।
तेन रूपेण कारणत्वमिति समुदितार्थो बोध्यः ॥कारणं स्यादिति ।
तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वादितिभावः निबन्धान्तरेष्वन्यथासिद्धेः पञ्च
विधत्वेपि माणिकारमताभिप्रायेण आह-त्रिविधेति ॥ येन सहै-
वेत्यादि ॥ येन तन्तुना सहैव यस्य तन्तुरूपस्य यं पटंप्रति पूर्व-
वृत्तित्वमवगम्यते तं पटंप्रति तद् तन्तुरूपं तेन तन्तुना अन्यथा-
सिद्धमित्यर्थः ॥ अत्र सहितत्वम् एकज्ञानविषयत्वं बोध्यम् ॥ तन्तु-
रूपस्य पटपूर्ववृत्तित्वज्ञानेऽनतिप्रसक्ततन्तुरूपत्वेनैव विषयता वाच्या
तथा च तन्तुरूपम् अन्यथासिद्धम् ॥ एवं तन्तुत्वस्य पूर्ववृत्तित्वज्ञा-
नमपि तन्तुविषयकमेवेति तदप्यन्यथासिद्धमितिभावः येनेत्यस्य
'स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालिना' इति यस्येत्यस्य च 'स्वतन्त्रान्व-
यव्यतिरेकशून्यस्य' इति विशेषणं बोध्यम् ॥ तेन न तथाभूतेन
तन्तुत्वेन तयोरन्यथासिद्धिः । नवा तन्तुसंयोगस्य तन्तुना सहान्यथा-
सिद्धिरिति संक्षेपः ॥ इतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालि-
यद् तदन्यथासिद्धिसिद्धमिति तु परे ॥ शब्दं प्रतीति । आकाशत्वं
हि शब्दसमवायिकारणत्वम् ॥ तथा च शब्दकारणमगृहीत्वाकाशस्या-
काशत्वेन घटपूर्ववृत्तित्वं गृहीतुमशक्यम् इत्याकाशोन्यथासिद्ध इत्यर्थः ।
अन्यत्र कृतेति ॥ अपाकजस्थले गन्धं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिना
गन्धप्रागभावेनैव पाकजस्थलेपि तत्संभवे रूपप्रागभावोन्यथासिद्ध
इत्यर्थः ॥ अथैवं नियतपदं व्यर्थम् अनियतरासभादेः तृतीयान्यथासि-
द्धत्वेन सत्यन्तेनैव वारणसंभवादिति चेत् ॥ न ॥ घटसामान्यं प्रत्य-
न्यथासिद्धिसंभवात् ॥ अन्यत्र घटभिन्ने पटादौ क्लृप्तपूर्ववृत्तिनस्तन्त्वादितो

घटोत्पत्त्यसंभवादिति ॥ नवीनाः पुनरेवमाहुः—लघुनियतपूर्ववर्तिन एव
कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथा सिद्धमित्येकविधमन्यथासिद्धम् ॥ लघुत्वं च
शरीरकृतमुपस्थिति कृतं संबन्धकृतं च ॥ तत्र प्रथमम् अनेकद्रव्यसमवेत-
त्वापेक्षया महत्त्वे।द्वितीयम् गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे।
गन्धस्य प्रतियोगिन उपस्थितत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः।।तृतीयं दण्डत्वद-
ण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डादौ । स्वाश्रयदण्डसंयोगादिरूपपरंपरया गुरुत्वा-
त् ॥ एवं चैतावतैव निवाहेन्यथासिद्धिः त्रिधा पञ्चधा चेति प्रपञ्चा
व्युत्पत्तिवैचित्र्याय ॥ न च नियतपदं व्यर्थं रासभादेरन्यथासिद्धत्वेनैव
वारणादिति वाच्यम् यतोऽन्यथासिद्धत्वस्यानुगतस्य दुर्बचनतया यत्र
यत्र प्रामाणिकानाम् अन्यथासिद्धव्यवहारः तत्तद्भेदकूटं निवेशनीयम् ॥
लघुनियतेत्यादिकं तु भेदप्रतियोगि तत्तद्भेदकृत्परिचायकम् ॥ इत्थं च
तत्रानियतानन्तरासभादीनाम् एकेन नियतत्वविशेषणेनैव वारणात्
तत्तद्भेदकूटनिवेशे गौरवम् ॥ नियतानां दण्डत्वादीनां त्वनायत्या तत्त-
द्भेदवत्त्वं निवेशनीयमित्यभिसंधिरिति ॥

मूलम्—कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ॥

दीपिका— कार्यलक्षणमाह—कार्यमिति ॥

**मूलम्—कारणं त्रिविधम्—समवाय्यसमवायि-
निमित्तभेदात् ॥ यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते
तत्समवायिकारणम् ॥ यथा तन्तवः पटस्य
पटश्च स्वगतरूपादेः।।कार्येण कारणेन वा सहै-
कस्मिन्नर्थे समवेतत्वे संति यत् कारणम् तद्-
समवायिकारणम् ॥ यथा तन्तुसंयोगः पटस्य
तन्तुरूपं पटरूपस्य ॥ तदुभयभिन्नं कारणम्
निमित्तकारणम् ॥ यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ॥**

दीपिका-कारणं विभजते कारणमिति ॥ समवायि-
कारणलक्षणमाह-यत्समवेतमिति ॥ यस्मिन् समवेत-
मित्यर्थः ॥

असमवायिकारणलक्षणमाह-कार्येणेति ॥ कार्येणे-
त्येतदुदाहरति-तन्तुसंयोग इति॥कार्येण पटेन सह एक-
स्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगः पटस्यासमवा-
यिकारणमित्यर्थः ॥ कारणेन सहेत्येतदुदाहरति तन्तु-
रूपमिति ॥ कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवे-
तत्वात् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥
निमित्तकारणं लक्षयति तदुभयेति ॥ समवाय्यसमवा-
यिभिन्नकारणं निमित्तकारणम् इत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-यस्मिन् समवेतमित्यर्थ इति ॥ यद्धर्माव-
च्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्ने समवायेनोत्पद्यते, तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मा-
वच्छिन्नं समवायिकारणमिति परमार्थः ॥ कारणेन पटेनेति ॥
स्वकार्यकारणेन पटेनेत्यर्थः ॥ स्वं तन्तुरूपं पटादिकंप्रति तुरीतन्तुसं-
योगादीनामसमवायिकारणत्ववारणाय तत्तदसमवायिकारणलक्षणे तत्त-
द्भिन्नत्वं देयम् इति दिक् ॥

मूलम्-तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं
कारणं तदेव कारणम् ॥ तत्र प्रत्यक्षज्ञानकारणं
प्रत्यक्षम् ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्य-
क्षम् । तद्विधम्-निर्विकल्पकं सविकल्पकं
चेति ॥ तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ॥
सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् ॥ यथा दित्थोयं
ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति ॥

दीपिका-कारणलक्षणमुपसंहरति तदेतदिति ॥ प्रत्यक्षलणमाह-तत्रेति ॥ प्रमाणचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह-इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियं चक्षुरादिकम् ॥ अर्थो घटादिः, तयोः संनिकर्षः संयोगादिः, तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ तद्विभजते तद्विविधमिति ॥ निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह-निष्प्रकारकेति ॥ विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥

ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीति ज्ञानवत् इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् निर्विकल्पकसिद्धिः ॥ सविकल्पकं लक्षयति-सप्रकारकमिति ॥ नामजात्यादिविशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥ सविकल्पकमुदाहरति-यथेति ॥

नीलकण्ठी-ननु तुरीयविषयतानिरूपकस्य निर्विकल्पकज्ञानस्य निरूपकतासंबन्धेन प्रकारताशून्यत्वमिव विशेष्यताशून्यत्वं, संसर्गताशून्यत्वं च लक्षणम् संभवति ॥ विनिगमनाविरहात् । इत्यतो लक्षणत्रयं दर्शयति विशेष्येति ॥ विशेष्यतादिविधया विशेष्याद्यनवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥ तथा ज्ञानत्वघटितं विशेष्यताशून्यत्वं, विशेषणताशून्यत्वं, संसर्गताशून्यत्वं चेति लक्षणत्रयं पर्यवसितमिति भावः ॥ केचित्तु ननु निष्प्रकारकं प्रकारताशून्यत्वम् प्रकारता च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम् । संसर्गावच्छिन्नविषयतेति यावत् । तथा च संसर्गानवगाहिज्ञानत्वमेव संसर्गताशून्यज्ञानत्वमेव वा लक्षणमास्ताम् । लाघवादित्यतस्तथैव मूलार्थमाह-विशेष्येतीत्याहुः तद् चिन्त्यम् ॥ सिद्धान्ते संसर्गताया इव प्रकारताया अपि विलक्षणविषयतात्मकत्वेन निष्प्रकारकज्ञानत्वरूपलक्षणे गौरवानवकाशादिति दिक् ॥ निर्विक-

ल्पकस्यातीन्द्रियतया तत्र प्रत्यक्षप्रमाणासंभवादानुमानं प्रमाणयति
 गौरितीति ॥ विशिष्टज्ञानत्वादिति ॥ विशिष्टबुद्धिं प्रति
 विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् नाप्रयोजकत्वशङ्केतिभावः ॥ अनवस्था-
 प्रसङ्गादिति ॥ सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्व-
 नियमादितिभावः । विशेष्यविशेषणसम्बन्धावगाहि इति ॥
 अत्रापि उक्तरीत्या लक्षणत्रयं बोध्यम् ॥

मूलम्-प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थः सन्निकर्षः ष-
 ढ्विधः-संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसम-
 वायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशे-
 ष्यभावश्चेति । चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः
 सन्निकर्षः ॥ १ ॥ घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः
 सन्निकर्षः ॥ २ ॥ चक्षुः संयुक्ते घटे रूपस्य सम-
 वायात् ॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेत-
 समवायः सन्निकर्षः ॥ ३ ॥ चक्षुः संयुक्ते घटे
 रूपं समवेतं, तत्र रूपत्वस्य समवायात् ॥
 श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः ॥
 ४ ॥ कर्णविवरवन्त्याऽऽकाशस्य श्रोत्रत्वात्
 शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणित्वेऽथ समवा-
 यात् शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्नि-
 कर्षः ॥ ५ ॥ श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य
 समवायात् ॥ अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्य-
 भावः सन्निकर्षः ॥ ६ ॥ घटाभाववद्भूतलमित्यत्र

चक्षुः संयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥
 एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥ तत्क-
 रणमिन्द्रियम् ॥ तस्मात् इन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाण-
 मिति सिद्धम् ॥ प्रत्यक्षं व्याख्यातम् ॥

दीपिका-इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विभजते-प्रत्यक्षेति ॥
 संयोगसन्निकर्षमुदाहरति चक्षुषेति ॥ द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र
 संयोगः सन्निकर्षः इत्यर्थः ॥ आत्मा मनसा संयुज्यते,
 मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते ॥
 संयुक्तसमवायमुदाहरति घटरूपेति ॥ तत्र युक्तिमाह-
 चक्षुःसंयुक्तेति ॥ संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति रूप-
 त्वेति ॥ समवायमुदाहरति श्रोत्रेति ॥ तदुपपादयति
 कर्णेति ॥ ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रेण सम्बन्धः इति
 चेत् ॥ न ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा
 शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य श्रोत्र-
 संबन्धात् प्रत्यक्षत्वसंभवात् ॥ समवेतसमवायमुदाहरति
 शब्दत्वेति ॥ विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति अभावेति ॥
 तदुपपादयति घटाभाववादिति ॥ भूतलं विशेष्यम् ॥
 घटाभावो विशेषणम् ॥ 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र अभा-
 वस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥ एतेन अनुपलब्धेः प्रमाणा-
 न्तरत्वं निरस्तम् ॥ 'यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतल-
 मिवाद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्ति' इति तर्कितप्रतियो-
 गिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धेः सहकृतेनेन्द्रियेणैव अभावज्ञा-
 नोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासंभवात् ॥ अधि-
 करणत्वज्ञानार्थमपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तावनु-

पलब्धेः करणत्वायुक्तत्वात् ॥ विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तसंबन्धः ॥ प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य करणमाह-एवमिति ॥ असाधारणकारणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमुपसंहरतितस्मादिति ॥

इति तर्कदीपिकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

नीलकण्ठी-मन इन्द्रियेणेति संयुज्यते इत्यनेनान्वयः ॥

एवमग्रेपि ॥ आत्मप्रत्यक्षसंग्रहस्तु 'आत्मा मनसा संयुज्यते ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते' इति योजनान्तरेण ॥ कथं श्रोत्रसंबन्ध इति ॥ न च श्रोत्रस्य नभोरूपत्वे न तत्समवायो दूरस्थशब्देऽप्यक्षत इति शङ्क्यम् ॥ अतिप्रसङ्गभङ्गाय कर्णविवरावच्छिन्ननभोऽनुयोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षहेतुत्वाङ्गीकारेण तादृशसंबन्धस्य दूरस्थशब्देऽभावात् इति भावः ॥ प्रथमतो भेरीदण्डसंयोगेन नभसि शब्द उत्पद्यते, तेन शब्दाः तैश्च शब्दाः इत्येवं क्रमेण निखिलदिगवच्छेदेन शब्दोत्पत्तेरङ्गीकरणतया तदंशेपि साम्यनिर्वाहायाह-कदम्बेति ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ अत्रेदमवधेयम् विशेषणानां संयुक्तविशेषणतात्वादिरूपेण बहुविधत्वेपि विशेषणतात्वेनैव परिगणनान् न षड्विधत्वहानिः ॥ न चैवं समवायेनैव संयुक्तसमवायादीनामनुपगमः कुतो न कृत इति वाच्यम् ॥ स्वतन्त्रेच्छस्येत्यादिन्यायानुसरणेनादोषादिति ॥ एतेन अभावप्रमाया विशेष्यविशेषणभावसन्निकर्षजन्यत्वप्रदर्शनेन ॥ प्रमाणान्तरत्वम् ॥ प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणत्वम् ॥

नन्वनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वानङ्गीकारे षटोपलब्धिदशायां तदभावप्रत्यक्षापत्तिः । मम मते तु अनुपलब्ध्यात्मकप्रमाणान्तराभावात् नापत्तिरिति भट्टशङ्कां परिजिहीर्षुर्योग्यानुपलब्धेरिन्द्रियसहकारित्वमात्रेणैव निर्वाहे अतिरिक्तप्रमाणत्वमसम्भवीत्याह-यत्रेत्यादिना ॥ अत्र चक्षुःसंयोगादिमद्भूतले ॥ तर्कस्यापादकाभावसाधकविपर्ययप्रति-

योग्यापाद्यकत्वरूपविपर्यये तत्कोटिपर्यवसायित्वं दर्शयति दर्शना-
 भावान्नास्तीति ॥ तद्दर्शनाभावान्नास्तीत्यर्थः ॥ तर्किते-
 त्यादि ॥ तर्किता आपादिता प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वस्य सत्त्व-
 प्रसक्तेर्विरोधिनी या उपलब्धिस्तत्प्रतियोगिको भावोऽनुपलब्धिस्तत्स-
 हकृतेनेत्यर्थः ॥ विरोधित्वविशेषणम् उपलब्धेरनाहार्यत्वसूचनाय ॥
 प्रतियोगिसत्त्वापादनापादितोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताविशिष्टा-
 नुपलब्धिसहकृतेनेति तु परमार्थः ॥ आलोकसंयोगाद्यसत्त्वदशायां
 यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतेत्यापादनासंभवेन योग्यानुपलब्ध्य-
 भावान्न तत्र घटाभावप्रत्यक्षम् इति संक्षेपः ॥ केचित् तु तर्किते-
 त्यादि ॥ तर्कितमारोपितं यत् प्रतियोगिसत्त्वम् तद्विरोधिनी यानु-
 पलब्धिः तत्सहकृतेनेत्यर्थः ॥ एतावता प्रतियोगिसत्त्वरूपकारणाभा-
 वप्रयोज्य उपलब्ध्यभावोऽभावप्रत्यक्षे कारणं न तु इतरकारणविरह-
 प्रयोज्य उपलब्ध्यभाव इति सूचितम् ॥ अतएवान्धकारे उपलम्भाभा-
 वसत्त्वेपि तद्घटाभावप्रत्यक्षमित्याहुः ॥

नन्वभावप्रमायामिन्द्रियस्य कारणत्वमनुपलब्धेः सहकारित्वं च
 त्वया कल्पनीयम् ॥ तदपेक्षयानुपलब्धेरेव कारणत्वकल्पनं वरम् ॥
 इत्याशङ्क्याभावाधिकरणभूतलप्रत्यक्षे इन्द्रियस्यावश्यमपेक्षणीयतया
 क्लृप्तैर्नैवेन्द्रियकरणत्वेनाभावप्रत्यक्षोपपत्तौ अनुपलब्धेर्विजातीयप्रामिति-
 कारणकल्पनमप्रयुक्तमित्याह—अधिकरणेति ॥

ननु विशेषणविशेष्यभावाख्यः संबन्धोऽतिरिक्तः कल्पनीयः त्वये-
 त्यत आह विशेष्यविशेषण भाव इति ॥ अत्रेदं बोध्यम् ।
 प्रत्यक्षं द्विविधम्—लौकिकमलौकिकं चेति ॥ लौकिकत्वं च विषय-
 ताविशेषः ॥ लौकिके षोढा सन्निकर्षः करणम् ॥

अलौकिके तु सामान्यलक्षणा, ज्ञानलक्षणा, योगजधर्मश्चेति
 त्रिविधा प्रत्यासत्तिः ॥ तत्र सामान्यलक्षणा धूमत्वादिरूपा

तज्ज्ञानरूपा वा सामान्यं लक्षणं स्वरूपम् विषयो वा यस्या इति व्युत्प-
त्तेः ॥ सा चाश्रयाणां निखिलधूमादीनाम् अलौकिकप्रत्यक्षे उपयुज्यते
अतीतानागतधूमादिचक्षुःसंयोगादिरसंभवात् ॥ इन्द्रियाणामसंनिवृष्टानां
प्रत्यक्षाजनकत्वात् ॥ ज्ञानलक्षणा तु सुरभित्चन्दनमिति चाक्षुषोप-
नीतभाने सौरभेण चक्षुषो योग्यसंनिकर्षासंभवात् ॥ एवं योगिनां
देशकालविप्रकृष्टपदार्थप्रत्यक्षे योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः ॥ इति तर्क-
संग्रहदीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

अथानुमानम् ।

मूलम्—अनुमितिकरणमनुमानम् ॥ परामर्श-
जन्यं ज्ञानमनुमितिः ॥

दीपिका—अनुमानं लक्षयति—अनुमितिकरणमिति ॥
अनुमितेर्लक्षणमाह—परामर्शेति ॥ ननु संशयोत्तरप्रत्य-
क्षेऽतिव्याप्तिः ॥ स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं 'पुरुषत्वव्या-
प्यकरादिमान् अयम्' इति परामर्शेसति 'पुरुष एव'
इति प्रत्यक्षजननात् ॥ न च तत्रानुमितिरैवेति वाच्यम् ॥
'पुरुषं साक्षात्करोमि' इत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेत् ॥
न ॥ पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥
सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धयभावः पक्षता ॥
साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका सिद्धिसत्त्वेपि 'अनु-
मिनियाम्' इतीच्छायाम् अनुमितिदर्शनात् सिषाधयि-
षोत्तेजिका । ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमन्यभावस्य दाह-
कारणत्ववत् सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धयभावस्या-
पिअनुमितिकारणत्वम् ॥

नीलकण्ठी—अनुमानं लक्षयतीति ॥ 'प्रत्यक्षोपजीवकत्व-

१ 'अनुमिनोमि' इतीच्छायाम् । 'अनुमितिर्जायताम्' ॥

संगत्या अनुमानं निरूपयति । इत्यर्थः ॥ परामर्शेतीति ॥ तथा च प्रत्यक्षप्रमित्यपेक्षयाऽनुमितेर्विलक्षणप्रमितित्वेन अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं सिध्यतीति भावः ॥ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमङ्गीकुर्वताम् मतमवलम्ब्य शङ्कते नन्विति ॥ स्थाणुपुरुषसंशयोति ॥ इदं विरुद्धभावद्वयकोटिसंशयाङ्गीकारेण ॥ परे तु स्थाणुपुरुषेति ॥ स्थाणुत्वतदभावपुरुषत्वतदभावकोटिकेत्यर्थः इत्याहुः । पुरुष एवेति निर्णयसूचनाय ॥ तत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले ॥ अनुव्यवसायविरोधादिति ॥ इदमुपलक्षणम् पुरुषमनुमिनोमि इत्यनुव्यवसायाभावेन प्रमाणाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षेर्जननीये वक्ष्यमाणपक्षतायाः परामर्शसहकारित्वे प्रयोजनाभावेन पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वविवक्षणात्रातिव्याप्तिरित्याह—पक्षतेति ॥ एतेन ' वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानयम् ' इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविषया ' वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः ' इति परामर्शस्य कारणत्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः ॥ पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्यासत्त्वेनातिव्याप्तेरभावादिति संक्षेपः ॥ यद्यपि साध्यसंशयस्य पक्षतात्वेपि साध्यनिश्चयकाले अनुमितिवारणं संभवति तथापि घनगर्जनेन मेवानुमितौ व्यभिचारः । अतोऽन्यादृशीं पक्षतामाह—सिषाधयिषेति ॥ सिषाधयिषायाः साध्यानुमितीच्छायाः समवायेन योऽभावः स्वरूपसमवायैतदुभयवृत्तिसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तद्विशिष्टायाः सिद्धेः समवायेन, अभाव इत्यर्थः ॥ साध्यसिद्धिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय इत्यर्थः ॥ सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनस्य प्रयोजनं दर्शयति सिद्धसत्त्वेपीति ॥ अत्र सिद्धिश्च ' पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च ' इति समूहालम्बनरूपा ॥ अतः परामर्शसंपत्तिरिति ध्येयम् ॥

मूलम्—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः ।
 यथा 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानं
 परामर्शः ॥ तज्जन्यं 'पर्वतो वह्निमान्' इति
 ज्ञानमनुमितिः ॥

दीपिका—परामर्शं लक्षयति—व्याप्तीति ॥ व्याप्तिवि-
 षयकं यत् पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः ॥ पराम-
 र्शमभिनीयं दर्शयति—यथेति ॥ अनुमितिमभिनीय दर्श-
 यति—तज्जन्यमिति ॥ परामर्शजन्यमित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—'व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम्' इत्यत्र व्याप्तिवि-
 शिष्टे पक्षधर्मताव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानमिति सप्तमीतत्पुरुषा-
 ङ्गीकारे व्यभिचारलिङ्गकानुमितौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य-
 त्वाभावेनाव्याप्तिरतो व्याप्तिविशिष्टपदस्य व्याप्तिविषयकेत्यर्थमवलम्ब्य
 ज्ञानान्तपदेन कर्मधारयमङ्गीकरोति—व्याप्तिविषयकमिति ॥
 व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशाली
 निश्चयः परामर्श इति तु निर्गलितोर्थः ॥ अभिनीय अभिलापक-
 शब्दमुच्चार्य ॥

मूलम्—यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो
 व्याप्तिः ॥

दीपिका—व्याप्तेर्लक्षणमाह—यत्रेति ॥ 'यत्रधूमःतत्राग्निः'
 इतिव्याप्तेरभिनयः ॥ 'साहचर्यनियमः' इति लक्षणम् ॥
 साहचर्यं सामानाधिकरण्यं, तस्य नियमः, हेतुसमाना-
 धिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम्
 व्याप्तिरित्यर्थः ॥

१ 'अभिनीय' इति नास्ति । २ व्याप्तिं लक्षयति ।

नीलकण्ठी—नियतसामानाधिकरण्यं साध्याभाववदवृत्तित्वादि-
रूपं न सम्भवति ' इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वात् ' इत्यादौ अव्याप्तेः। साध्याभा-
वाद्यप्रसिद्धेरित्यालोच्याह—हेतुसमानाधिकरणेति ॥ ' वह्निमान्
धूमात् ' इत्यादौ धूमसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावो घटत्यन्ता-
भावः तदप्रतियोगि वह्निः तत्सामानाधिकरण्यं धूमेऽस्तीति लक्षणसम-
न्वयः ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमसामान्याभावस्यापि हेतुसमा-
नाधिकरणतया तत्प्रतियोग्येव धूम इति नातिव्याप्तिः ॥ न च वह्निमान्
धूमादित्यादौ तत्तद्ब्रह्मभावस्य चालिनीन्यायेन धूमसामानाधिकरण-
तया तादृशभावाप्रतियोगित्वं न कस्यापि वह्नेरित्यव्याप्तिरिति
वाच्यम् ॥ अप्रतियोगिसाध्येत्यस्य प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थतात्पर्यकतयाऽदोषात् ॥ प्रतियोगितायाम् साध्य-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वम् निवेशनीयम् तेन वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ समवायेन वह्नितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसमाना-
धिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ॥ हेतुपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् ।
अतो ' द्रव्यं विशिष्टसत्त्वात् ' इत्यादौ विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकितया
हेत्वधिकरणगुणादिनिष्ठत्वेपि द्रव्यत्वाभावस्य नाव्याप्तिः । हेत्वधिकर-
णता हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तेन ' वह्निमान् धूमात् '
इत्यादौ वह्निसामान्याभावस्य धूमसमवायिनिष्ठत्वेपि नाव्याप्तिः ॥ न
चैवमपि कपिसंयोगि एतद्ब्रह्मत्वादित्यादौ अव्याप्तिः ॥ साध्यस्य हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादेति वाच्यम् ॥
हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगि वैयधिकरण्यस्य निवेशनीयत्वात् ॥
केवलान्वयिसाध्यके तादृशस्य घटाभावादेः प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरिति ॥
अधिकमस्मदीयमणिदीधितिख्यायां बुद्धिकुशलैरनुसंधेयम् ॥

मूलम्—व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ॥

दीपिका—पक्षधर्मतास्वरूपमाह—व्याप्येति ॥

मूलम्-अनुमानं द्विविधम्-स्वार्थं परार्थं च ॥
 तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः ॥ तथा हि-स्वय-
 मेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महान-
 सादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः तद्गते
 चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं
 स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति, तदनन्तरं वह्नि-
 व्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानम् उत्पद्यते
 अयमेव लिङ्गपरामर्श उच्यते ॥ तस्मात् पर्वतो
 वह्निमान् इति ज्ञानम् अनुमितिः उत्पद्यते ॥
 तदेतत्स्वार्थानुमानम् ॥

दीपिका-अनुमानं विभजते-अनुमानमिति तद्द्वै-
 विध्यं दर्शयति-स्वार्थमित्यादिना ॥ तत्रेति उभयोर्मध्ये
 इत्यर्थः ॥ स्वार्थानुमानं दर्शयति-स्वयमेवेति-भूयोद-
 र्शनेनेति ॥ ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सह-
 चारदर्शनेपि मण्यादौ व्यभिचारोपलब्धेर्भूयोदर्शनेन
 कथं व्याप्तिग्रह इति चेत् ॥ न ॥ व्यभिचारज्ञानविरहसह-
 कृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् ॥

नीलकण्ठी-स्वार्थानुमानमिति ॥ स्वस्यार्थः प्रयोजनं साध्य-
 संशयनिवृत्तिरूपं यस्या इति व्युत्पत्त्या स्वयिसंशयनिवृत्तिप्रयोजनि-
 कानुमिति रित्यर्थः ॥ पश्यन् इति ॥ ' एकसंबन्धि ज्ञानमपरसंब-
 न्धि स्मारकम् ' इति रीत्या दर्शनस्य स्मृतिहेतुत्वादिति भावः ॥

१ स्वार्थानुमानं विविच्य दर्शयति- ' तथाहि ' इति ॥ स्वार्थानुमितिं
 दर्शयति ॥

कथं व्याप्तिग्रह इतीति ॥ व्यभिचारज्ञानदशायां न कश्चिदपि व्याप्तिनिश्चयमभ्युपैतीति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वं न संभवतीति भावः ॥ इदमुपलक्षणं भूयोदर्शनमित्यस्य भूयसां दर्शनानां समाहार इति, भूयसां साध्यहेतूनां दर्शनमिति, भूयःस्वधिकरणेषु दर्शनमिति वार्थः ॥ नाद्यः ॥ एकत्रैव सहचारदर्शनधारया व्याप्तिनिश्चयप्रसङ्गात् ॥ न द्वितीयतृतीयौ ॥ 'एतद्रूपवान् एतद्रसात्' इत्यादिसाध्यहेत्वोरधिकरणे च भूयस्त्वाभावेन व्याप्तिनिश्चयस्थानुत्पादप्रसङ्गादित्यपि बोध्यम् ॥ मणिकारसिद्धान्तमवलम्ब्याह—व्यभिचारज्ञानविरहेति ॥ व्याप्तिग्राहकत्वादिति । व्याप्तिश्च हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादाच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपैव सामानाधिकरण्यं तस्य रासभादिसाधारण्यात् ॥ धूमत्वादेः स्वरूपतो व्याप्यतावच्छेदकत्वं तादृशधूमत्वत्वादिरूपेण व्याप्तिव्यतिथ्यवच्छेद्यावच्छेदकयोरैक्येपि न क्षतिः ॥ इत्थं च साध्यतावच्छेदके तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वांशग्रहे साध्यतावच्छेदके तथाविधप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारग्रहाभावोविपरीतग्रहाभावविधया हेतुः ॥ साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशग्रहेतु विशेषणज्ञानविधया सामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरिति रीत्या व्यभिचारज्ञानाभावसामानाधिकरण्यज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहहेतुत्वेति ध्येयम् ॥ वस्तुतस्तुहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः ॥ न च व्याप्ते रासभसाधारण्येन प्रमात्मकरासभलिङ्गकरापार्श्वमात्मकवह्नयनुमित्यापत्तिः ॥ प्रमात्मकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वानियमसत्त्वेन इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् ॥ यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं व्याप्तिघटकम् तद्धर्मधर्मितावच्छेदकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमेन अदोषात् ॥ अत एव व्याप्तिशरीरे धूमत्वत्वाप्रवेशेन लावणमिति दिक् ॥

दीपिका-व्यभिचारज्ञानं द्विविधम्-निश्चयः, शङ्का
 च ॥ तद्विरहः क्वचित्तर्कात् । क्वचित् स्वतःसिद्ध एव ॥
 धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षण-
 स्तर्कां व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः ॥ ननु सकलवद्विधूमयो-
 रसंनिकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इतिचेत् ॥ न ॥ वह्नित्वधू-
 मत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलवद्विधूमज्ञानसंभ-
 वात् ॥ तस्मादिति ॥ लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-शङ्का चेति ॥ व्यभिचारसंशयस्यापि व्याप्तिग्र-
 हप्रतिबन्धकत्वानुभवात् तत्साधारणव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावो
 हेतुरिति हृदयम् ॥ तद्विरहो व्यभिचारशङ्काविरहः ॥ क्वचिदिति ॥
 तर्काभावेतरनिखिलकारणसमवधानस्थले इत्यर्थः ॥ क्वचित्
 स्वतः सिद्ध एवेति ॥ इतरकारणविरहस्थले तादृशकारणविरहप्र-
 युक्त एवेत्यर्थः ॥ तथाच तत्र तर्कापेक्षा नेतिभावः ॥ धूमाग्न्यो-
 रिति ॥ धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे उत्पत्स्यमाने व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः
 कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्क इत्यन्वयः ॥ स च तर्को ' धूमो
 यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्, तर्हि वह्निजन्यो न स्यात् ' इत्याकारको
 बोध्यः ॥

ननु महानसीयवद्विधूमयोः संनिकृष्टत्वेन सहचारग्रहेष्वन्येषां वह्नि-
 धूमानाम् असन्निकर्षेण सहचारप्रत्यक्षासंभवेन निखिलधूमेषु व्याप्तिप्र-
 त्यक्षं न संभवति ॥ तथा च पर्वतीयधूमदर्शनेन व्याप्तिस्मरणासंभवात्
 परामर्शानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते-ननु सकलेति ॥ सकलवद्वि-
 धूमेषु लौकिकसंनिकर्षाभावेर्षि सामान्यप्रत्यासत्त्यात्मकालौकिकसंनि-
 कर्षसद्भावात् वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन निखिलवद्विधूमस-
 हचारप्रत्यक्षसंभवान्निखिलधूमेषु व्याप्तिग्रहः संभवति ॥ एवं च पर्वती-
 यधूमेषु व्याप्तेर्गृहीतत्वेन धूमदर्शनेन स्मरणसंभवान्न परामर्शानुप-
 पत्तिरिति समाधत्ते वह्नित्वधूमत्वेति ॥

मूलम्—यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिप-
त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते, तत्परार्थानुमा-
नम् । यथा पर्वतो वह्निमान् ॥ १ ॥ धूमवत्त्वा-
त् २ । योयो धूमवान् सःसोग्निमान् यथा महान-
सम् ३ । तथा चायम् ४ । तस्मात्तथा ५ । इति
अनेन प्रतिपादितात् लिङ्गात् परोप्यग्निं प्रति-
पद्यते ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि
पञ्चावयवाः ॥ पर्वतोग्निमानिति प्रतिज्ञा ॥ धूम-
वत्त्वादिति हेतुः ॥ योयो धूमवान्सःसोग्निमान्
यथा महानसम् इत्युदाहरणम् ॥ तथा चायमि-
त्युपनयः ॥ तस्मात्तथेति निगमनम् ॥

दीपिका—परार्थानुमानमाह—यत्त्विति ॥ यच्छब्दस्य
' तत्परार्थानुमानम् ' इतितच्छब्देनान्वयः ॥ पञ्चावय-
ववाक्यमुदाहरति यथेति ॥ अवयवस्वरूपमाह—प्रति-
ज्ञोति ॥ उदाहृतवाक्येषु प्रतिज्ञादिविभागमाह—पर्वतो
वह्निमानिति ॥ साध्यवत्तया पक्षवचनम् प्रतिज्ञा ॥
पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः ॥ व्याप्तिप्रतिपादकं
वचनम् उदाहरणम् ॥ व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं
वचनम् उपनयः ॥ हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वच-
नम् निगमनम् । पक्षज्ञानं प्रतिज्ञाप्रयोजनम् ॥ लिङ्ग-
ज्ञानं हेतुप्रयोजनम् ॥ व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनम् ।
पक्षधर्मज्ञानमुपनयप्रयोजनम् । अबाधित्वादिकं
निगमनप्रयोजनम् ॥

नीलकण्ठी—यद्यपि परार्थानुमानशब्दस्य परस्य मध्यस्थस्य अर्थः प्रयोजनं साध्यानुमितिरूपं यस्मादिति व्युत्पत्त्या परसमवेतानुमितिकरणलिङ्गपरामर्शः अत एव 'स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम्' इत्याद्यग्रिममूलं संगच्छते ॥ तथापि परार्थानुमानप्रयोजके पञ्चावयववाक्ये परार्थानुमानशब्दस्यौपचारिकः प्रयोग इति मनसिकृत्य मूलमवतारयति—**परार्थानुमानमाहेति** ॥ पञ्चावयववाक्यमित्यनेन पञ्च अवयवा यस्य वाक्यस्येति व्युत्पत्त्या प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकसमुदायत्वं न्यायलक्षणम् बोध्यम् ॥ **अनेन प्रतिपादितालिङ्गादिति** ॥ प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायप्रयोज्यलिङ्गपरामर्शादित्यर्थः ॥ **साध्यवत्तया पक्षवचनमिति** ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ उदाहरणात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्, न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्निरासः ॥ वाक्यपदस्य न्यायावयववाक्यपरत्वात् न्यायबहिर्भूतवाक्यव्युदासः ॥ एवमग्रेपि ॥ 'अयं न दण्डी तद्दण्डसंयोगानन्यद्रव्यत्वात्' इत्यादौ प्रतिज्ञायां पञ्चम्यन्तत्वसत्त्वादितिव्याप्तेर्वारणाय **लिङ्गप्रतिपादकमिति** ॥ हेतुप्रतिपादकवाक्यमित्यर्थः ॥ **व्याप्तिप्रतिपादकमिति** ॥ प्रकृतहेतुमतिप्रकृतहेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यबोधकवाक्यमित्यर्थः ॥ कथम् उदाहरणस्य व्यापकत्वबोधकतेति चेत् । इत्थम् साध्यपदस्य हेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यनिरूढलक्षणया ॥ न च द्विरुक्तयत्पदस्य वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् ॥ तादृशतात्पर्यग्राहकतया सार्थक्यात् ॥ अथवा प्रथमयत्पदार्थं महानसे द्वितीययत्पदार्थं च महानसान्यस्मिन् प्रकृतहेतुमत्त्वस्य तत्पदार्थं तस्मिन् साध्यस्य च शाब्दबोधे जाते उत्तरकालं व्यापकताबोधो भानसः ॥ तथा च व्याप्तिप्रतिपत्तिपरत्वम् उदाहरणस्याक्षतत्वमिति न कश्चिद्दोषगन्ध इति दिक् ॥ **व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादक-**

मिति ॥ पक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुप्रका-
रकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ ' पक्षधर्मताज्ञानज्ञानार्थमुप-
नयः ' इति पाठे तु ' मयुज्यत ' इति शेषपूरणेन प्रदर्शितार्थ एव
यथा कथंचित् संगमनीयः ॥ हेतुसाध्यवत्तया पक्षवचनमिति ॥
हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वाविशिष्टसाध्यवाद्द्विषयकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ उत्त-
रकालमबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वविषयकबोधो मानसो द्रष्टव्यः ॥

मूलम्—स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरा-
मर्श एव करणम् ॥ तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽ-
नुमानम् ॥

दीपिका—अनुमितिकरणमाह—स्वार्थेति ॥ ननु व्याप्ति-
स्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेव अनुमितिसंभवे विशिष्ट-
परामर्शः किमर्थमङ्गीकर्तव्य इति चेत् ॥ न ॥ ' वह्नि-
व्याप्यधूमवानयम् ' इति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शा-
वश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव कारणत्वात् ॥
लिङ्गं न करणम् ॥ अतीतानागतादौ व्यभिचारात् ॥
' व्यापारवत्करणं कारणम् ' इतिमते परामर्शद्वारा
व्याप्तिज्ञानं कारणम् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको
व्यापारः ॥ अनुमानमुपसंहरति तस्मादिति ॥

नीलकण्ठी—ननु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि परामर्शस्यानुमितिप्रति
हेतुत्वे तत्रान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोर्द्वयोः कल्पनीयतया गौर-
वम् ' वह्निव्याप्यो धूमो, धूमवान् पर्वतश्च ' इति ज्ञानद्वयस्य तव मते
विशिष्टपरामर्शं प्रति कारणत्वेन कृतस्य कारणत्वे तु अनन्यथासिद्धत्व-
मात्रस्य कल्पनीयतया लाघवमिति प्रभाकरः शङ्कते—नान्विति ॥

१ व्याप्तिज्ञानं, पक्षज्ञानं, साध्यज्ञानं, लिङ्गज्ञानं यत्किञ्चिज्जन्यज्ञानमात्रं
वा परामर्शव्यापारकम् ॥

वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ॥ अत्र त्वदभिमतकारणासत्त्वेन
 व्यभिचारान्न ज्ञानद्वयस्य कारणत्वं संभवतीतिभावः ॥ कथंचिदपि
 व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादेर्भानं परामर्शेन संभवतीति स्फोरणाय-
 शाब्देति ॥ लाघवेनेति ॥ कल्पनालाघवेनेत्यर्थः ॥ तथाहि-
 ज्ञानद्वये अनन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोः कल्पनापेक्षया विशिष्ट-
 परामर्शे तत्कल्पनस्यैव लघीयस्त्वमिति ॥ वस्तुतस्तु तद्धर्मावच्छि-
 न्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकपक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वं ज्ञानद्वय-
 साधारण्यानुरोधेन तेन मन्तव्यम् ॥ नैयायिकमते तु व्याप्तिविशिष्ट-
 वैशिष्ट्यावगाहिनश्चयत्वं कारणतावच्छेदकमिति कारणतावच्छेदक-
 लाघवमवधेयम् ॥ विनिगमनाविरहेण ज्ञायमानलिङ्गत्वेनापि कारणं वद-
 तामाचार्याणां मतं निरस्यति-लिङ्गं न करणमिति ॥ व्यभिचारा
 दिति ॥ तत्राप्यनुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तदव्यवहितपूर्वं भूतभविष्यद्धूमा
 देरसत्त्वादितिभावः ॥ मत इति ॥ ' फलायोग्यव्यवच्छिन्नं कारणम् '
 इति मते तु परामर्श एव कारणमिति ध्येयम् । कारणत्वेऽतिव्याप्तिवार-
 णाय तज्जन्यत्वे सतीति ॥

मू०-लिङ्गं त्रिविधम्-अन्वयव्यतिरेकिकेवला-
 न्वयिकेवलव्यतिरेकि चेति ॥ अन्वयेन व्यतिरे-
 केण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि ॥ यथा वह्नौ-
 साध्ये धूमवत्त्वम् । अत्र धूमस्तत्राग्निरिति अन्व-
 यव्याप्तिः । अत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति
 यथा महाहृद् इति व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्वय-
 मात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि ॥ यथा घटोऽभिधेयः

प्रमेयत्वात् पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्व-
योर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यैव प्रमेयत्वाद्-
भिधेयत्वाच्च ॥ व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवल-
व्यतिरेकि । यथा । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्ध-
वत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् ।
यथा जलम् ॥ नचेयम् तथातस्मात् न तथेति ।
अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो
नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥

दीपिका-लिङ्गं विभजते-लिङ्गमिति ॥ अन्वयव्यतिरे-
किणं लक्षयति-अन्वयेनेति ॥ हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वय-
व्याप्तिः, तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ केवलान्व-
यिनो लक्षणमाह-अन्वयेनेति ॥ केवलान्वयिसाध्यत्वं
लिङ्गं केवलान्वयि ॥ अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवला-
न्वयित्वम् ॥ केवलान्वयिनमुदाहरति-घटोभिधेयः प्रमे-
यत्वादिति ॥ ईश्वरप्रमाविषयत्वं सर्वपदाभिधेयत्वं च
सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः ॥ केवलव्यतिरेकिणो ल-
क्षणमाह-व्यतिरेकेति ॥ केवलव्यतिरेकिणमुदाहरति
पृथिवीति ॥

नन्वितरभेदः प्रसिद्धो न वा । आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र
हेतुसत्त्वे अन्वयित्वम् । असत्त्वे असाधारण्यम् ॥ द्वितीये
साध्ये ज्ञानाभावात् कथं तद्विशिष्टानुमितिः । विशो-
षणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात् ॥ प्रतियोगिज्ञाना-
भावाद् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यादिति चेत् ॥
न ॥ जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं

प्रसिद्धानां मेलनम् पृथिव्यां साध्यते ॥ त्रयोदशत्वाव-
च्छिन्नसाध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभावान्वायित्वासा-
धारण्ये । प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या साध्यविशिष्टानुमि-
तिः ॥ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति
व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणं च यदितरेति ॥

नीलकण्ठी-यद्यप्यनुमाननिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन तद्विभाग
एवोचितः । तथापि लिङ्गस्य त्रैविध्ये प्रदर्शिते तज्ज्ञानस्य त्रैविध्यं फल-
तीति मनसि कृत्याह-लिङ्गं विभजत इति ॥ ' अन्वयेन व्यति-
रेकेण च व्याप्तिम् ' इति मूलस्य ' अन्वयसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिम-
त्त्वे सति व्यतिरेकसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिम् ' इत्यर्थं मनसि कृत्य
तादृशव्याप्तिद्वयं प्रकाशयति-हेतुसाध्ययोरिति ॥ अन्वयमात्र-
व्याप्तिकत्वरूपकेवलान्वयिलक्षणे मात्रपदेन व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यवच्छेद्य-
तया लिङ्गसिद्धिभ्यां व्याघात इत्यालोच्य प्रकारान्तरेण परिष्क-
रोति-केवलान्वयिसाध्यकामिति ॥ केवलान्वयिसाध्यकव्य-
तिरेकहेतोः संग्रहाय साध्ये केवलान्वयित्वं निवेशितं तदेव निर्वक्ति-
अत्यन्ताभावेति ॥ निरवच्छिन्नवृत्तिमदत्यन्ताभावेत्यर्थः ॥ तेन
गगनाभावसंयोगाभावादिसाध्यकहेतोःसंग्रहः ॥ घटपटाद्यभिधेयत्वस्य
पटादावसत्त्वेन सर्वत्र सत्त्वासंभवादाह-सर्वपदाभिधेयमिति ॥
मूले, व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकम् इति ॥ निश्चितव्यतिरेकव्या-
प्तिमात्रकमित्यर्थः ॥ तेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ
अन्वयव्याप्तेः सत्त्वेपि न लक्षणासंगतिः ॥ इतरभेदः पृथिवीतरत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥ अन्वायित्वमिति ॥ अन्वयसहचा-
रग्रहग्राह्यव्याप्तिमत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ तथा च प्रसिद्धानुमानमि-
एतदप्यन्वयव्यतिरेकि एव स्यादिति भावः ॥ असाधारण्यमिति ॥
सपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारणलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः अप्रसिद्धसा-
ध्यकेपि साध्यविश्लेषणकानुमितिरेवेत्यभिप्रायेणाह-साध्येत्यादि ॥

व्यतिरेकव्याप्तिः इति ॥ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपे-
त्यर्थः ॥ पृथिवीतरसामान्यभेदो न साध्यते, अपितु जलादिभेदकूटः
साध्यते ॥ तथा च नोक्तदोषावसर इत्याह—जलादीति ॥ जलादी-
नां ये त्रयोदशान्योन्याभावाः तेषां कूटः साध्यत इत्यर्थः ॥ समुदायस्य
प्रसिद्धयसंभवादाह—प्रत्येकमिति ॥ त्रयोदशत्वावच्छिन्नेति ॥
अनुमितेः पूर्वं निश्चितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवतो धर्मिण एवाप्र-
सिद्ध्या न तत्र हेतोः सत्त्वासत्त्वनिबन्धने अन्वयित्वासाधारण्ये इति
समुदितोर्थः ॥ प्रत्येकप्रसिद्धौ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदाय-
त्वविशिष्टज्ञानं संभवति तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य
सद्भावात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुमितिर्व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञानं च संभवतीत्याह—प्रत्येकाधिकरणेत्यादिना ॥ यद्यपि
जलादिचतुर्दशान्योन्याभावानां चतुर्दशसु प्रत्येकम् इति रीत्या वक्तुमु-
चितम् तथापि अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकुर्वन्तं प्रभाकरम् आक्षेपं
व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यङ्गस्य प्रदर्शनयितया तन्मतसाधारण्येन व्यतिरे-
कव्याप्तिं प्रदर्शयितुं जलादित्रयोदशेत्यादिकथनम् ॥ न च तन्मते
जलादिचतुर्दशान्योन्याभावाः प्रसिद्धाः अभावस्याधिकरणानात्मकस्य
तेनाङ्गीकारादिति ध्येयम् ॥ केचित्तु जलमेवादि येषां त्रयोदशानां इति
विग्रहेण जलादिप्रतियोगिकानां चतुर्दशानामन्योन्याभावानामित्यर्थः ॥
त्रयोदशस्त्विति ॥ जलादीत्यादिः ॥ उक्तविग्रहेण चतुर्दशस्त्वित्य-
र्थः ॥ अग्रेष्वेवं बोध्यमित्याहुः ॥

मूलम्—सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः यथा धूमवत्त्वे
हेतौ पर्वतः ॥ निश्चितसाध्यवान् सपक्षः यथा
तत्रैव महानसम् ॥ निश्चितसाध्याभाववान्
विपक्षः ॥ यथा तत्रैव महाह्रदः ॥

दीपिका-पक्षलक्षणमाह-संदिग्धेति ॥ ननु श्रवणान-
न्तरभावमननस्थले अव्याप्तिः, तत्र वेदवाक्यैरात्मनो
निश्चितत्वेन संदेहाभावात् । किं च प्रत्यक्षेपि वद्वौ यत्रे-
च्छयानुमितिः तत्राव्याप्तिरिति चेत् ॥ न ॥ उक्तपक्षता-
श्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात् ॥ सपक्षलक्षणमाह-निश्चिते-
ति ॥ विपक्षलक्षणमाह-निश्चितेति ॥

नीलकण्ठी-मूले सन्दिग्धसाध्यवानिति ॥ विशेष्यतासंब-
न्धेन साध्यप्रकारकसंशयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ सपक्षलक्षणादिकमप्येवमेव
परिष्कर्तव्यम् ॥ पक्षलक्षणस्याऽव्याप्तिमाशङ्कते-दीपिकायां नन्विति ॥
संशयविषटकशाब्दसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिमुक्त्वा प्रत्यक्षस्थलेपि तामाह-
किंचेति ॥ उक्तेति ॥ सिषाधयिषाविशिष्टसिद्धभावरूपपक्षताश्रय-
त्वस्य पक्षलक्षणादित्यर्थः ॥

मूलम्-सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धवा-
धिताः पञ्च हेत्वाभासाः-सव्यभिचारो नैका-
न्तिकः ॥ स त्रिविधः-साधारणासाधारणानु-
पसंहारभेदात् ॥

दीपिका-एवं सद्धेतून् निरूप्य असद्धेतून् निरूप-
यितुं विभजते-सव्यभिचारेति ॥ अनुमितिप्रतिबन्धकय-
थार्थज्ञानविषयत्वम् हेत्वाभासत्वम् ॥ सव्यभिचारं
विभजते-स त्रिविध इति ॥

नीलकण्ठी-सद्धेतून् निरूप्येति ॥ व्याख्यादिविशिष्टहेतून्
निरूप्येत्यर्थः । सद्धेतुनिरूपणे असद्धेतोः स्मरणात् प्रसङ्गसङ्गत्या तत्रि-
रूपणमिति भावः ॥ मूले हेत्वाभासा इति ॥ हेतुवदाभासन्त इति
हेत्वाभासाः ॥ दुष्टहेतवो निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥

ननु सामान्यधर्मप्रकाशकज्ञानमन्तरा विशेषजिज्ञासानुदयेन स्वय-
भिचारेत्यादिना विभागोनुचित इत्याशङ्कामपनिनीषुर्दोषलक्षणेऽभिहिते
दोषवत्त्वरूपदुष्टलक्षणस्याऽतिस्फुटत्वाल्लाघवो भवतीति इत्याशयेन
दोषसामान्यलक्षणमाह—अनुमितीति ॥ हेत्वाभासत्वमिति ॥
हेतोरभासाः हेत्वाभासाः हेतुनिष्ठा दोषाः तेषां भावस्तत्त्वमित्यर्थः ॥
' हृदो वह्निमान् ' इत्याद्यनुमितिं प्रति ' वह्न्यभाववान् हृदः ' इत्या-
दिबाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया प्रमात्मकतादृशनिश्चयविषयत्वम्
वह्न्यभाववद् हृदादौ अक्षतमिति लक्षणसमन्वयः ॥ तत्रानुमितिपदं
अजहल्लक्षणया अनुमितितत्करणान्यतरपरम् ॥ तेन व्यभिचारादिज्ञा-
नस्य पदामर्शप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहादनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेपि व्यभि-
चारादिषु नाव्याप्तिः । ' पर्वतो निर्बह्निः ' इति बाधभ्रमस्य ' पर्वतो
वह्निमान् ' इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वाद् तादृषयवह्न्यभावदौ अतिव्या-
प्तिरतो यथार्थेति ॥ भ्रमभिन्नेत्यर्थः ॥ अथैवमपि वह्न्यभाववद् हृदा-
त्मकबाधैकदेशे वह्न्यभावादौ अतिव्याप्तिः । ' वह्न्यभाववान् हृदः '
इत्याकारकयथार्थज्ञानविषयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकज्ञानसामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकम् तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोष-
त्वमित्यर्थपर्यवसानेन अदोषात् ॥ वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषय-
कस्य ' वह्न्यभाववान् हृदः ' इति ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेपि
तादृशसामान्यान्तर्गतस्य ' वह्न्यभावः ' इत्याकारकज्ञानस्याप्रतिब-
न्धकत्वेन वह्न्यभावत्वादेर्यद्रूपपदेन उपादानासंभवात् ॥ न च तर्हि
यथार्थपदम् व्यर्थम् ॥ पर्वतो निर्बह्निरिति भ्रमविषये वह्न्यभावादौ
अतिव्याप्तेः उक्तरीत्यैवावधारणसंभवात् इति वाच्यम् ॥ ज्ञानपदस्य
ज्ञानविशेषतात्पर्यग्राहकतया यथार्थपदसार्थक्यात् ॥ एवं च यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकानाहार्याभामाप्यज्ञानानास्कान्दितनिश्चयसामान्यं प्रकृता-
नुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यर्थः पर्यवसितः ॥

तेन वह्न्यभाववद्द्वेदविषयकस्याहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञानस्य संज्ञयस्य वा अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेपि नासंभव इत्यलं पल्लवितेन ॥ परे तु इदं दुष्टानामेव लक्षणम् परंतु ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य ॥ तदर्थस्त्वनुमितिप्रतिबन्धका ये व्यभिचारादय एकज्ञानविषयमकृतत्वेतुतावच्छेदकत्वसंबन्धेन तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वम् ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्भृत्तित्वविशिष्टवह्निर्यभिचारः उक्तसंबन्धेन 'तद्वान् वह्निः' इत्याकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वमस्तीति लक्षणसमन्वयः ॥ अनुमितिपदस्य प्रकृतानुमितिपरतया सद्धेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारादीनाम् अप्रसिद्धत्वाद् नातिव्याप्तिः ॥ यथार्थपदादाने दर्शितसंबन्धेन व्यभिचारमकारकभ्रमविशेष्यत्वस्य सद्धेतौ अपि सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति तन्निवेशः इत्याहुः ॥ स त्रिविध इति ॥ सामान्यलक्षणं तु साधारणव्यत्यतमत्वम् स्फुटम् ॥

मूलम्-तत्र साध्याभाववद्भृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति द्वेद विद्यमानत्वात् । सर्वसपक्ष (विपक्ष) व्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः । यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ॥ अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति ॥ अत्र सर्वस्यापि प्रमेयत्वात् दृष्टान्तो नास्ति ॥

दीपिका-साधारणं लक्षयति-तत्रेति ॥ उदाहरति-
यथेति ॥ असाधारणं लक्षयति-सर्वेति ॥ अनुपसंहा-
रिणो लक्षणमाह-अन्वयेति ॥

नीलकण्ठी-मूले तत्रेति । साधारणादिषु मध्ये इत्यर्थः ॥
साध्याभाववद्भूतिरिति ॥ साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नमिति
योगिताकाभाववन्निरूपितहेतुतानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतावदि-
त्यर्थः ॥ तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमति पर्वतादौ तत्तत्सा-
ध्याभावस्य संबन्धान्तरावच्छिन्नसामान्याभावस्य च सत्त्वेपि साध्या-
भाववति धूमावयवादौ समवायादिना धूमादेर्वृत्तित्वेपि च नाति-
व्याप्तिः ॥ अत्र च साध्याभावानां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्याद्यभावस्य कालिकादिसंबन्धेन पर्वतादौ
वृत्तेरतिव्याप्तिः ॥ दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे षट्त्वा-
भावादिसाध्यकव्यभिचारिणि साध्याभावस्य षट्त्वादेर्विशेषणताविशे-
षेणाधिकरणमसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव-
त्ताग्रहं प्रति येन संबन्धेन साध्याभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः तेन
संबन्धेन साध्यभाववत्त्वं विवक्षणीयम् ॥ वह्न्यादौ साध्ये तादृशसं-
बन्धो दैशिकविशेषेण षट्त्वाभावादौ च साध्ये समवायः तथेति न
दोषः ॥ 'कपिसंयोगी, एतद्दृक्षत्वात्' इत्यादौ तादृशसंबन्धो निर-
वच्छिन्नदैशिकविशेषणतेति दिक् ॥ न च विरुद्धेऽतिव्याप्तिरिति
भ्रमितव्यम् ॥ उपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसंकरात् इति न्यायेन तस्य
विरुद्धसाधारण्येपि क्षतिविरहात् ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्त इति ॥ सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववा-
नित्यर्थः ॥ सर्वपदम् सपक्षवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशस्फोरकम् ॥
सपक्षपदं निश्चितसाध्यवदर्थकम् ॥ शब्देऽनित्यत्वसाधकशब्दत्वादिस-
द्धेतावपि पक्षे साध्यसंदेहदशायाम् असाधारण्यस्येष्टत्वादिति संप्रदाय-
विदः ॥ नवीनास्तु सद्धेतावपि पक्षे साध्यसंदेहदशायामसाधारण्यस्य

प्रकृतपरामर्शकालिकविरुद्धपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षस्य च स्वीकारे
बाधभ्रमदशायां बाधस्याप्यङ्गीकारापत्तेः ॥ नहि वैषम्ये युक्तिं पश्यामः ॥
एवं चात्र सपक्षपदं केवलसाध्यवत्परम् ॥ 'शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वात्'
इत्यादिसाध्यवदवृत्तिहेतोरेव लक्ष्यतेति न कीपि दोष इति माहुः ।

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहित इति ॥ तत्त्वं च किञ्चिदि-
श्लेष्यकनिश्चयाविषयसाध्यकत्वे सति किञ्चिदिश्लेष्यकनिश्चयाविषयसा-
ध्याभावकत्वम् ॥ नवीनमते तु अत्यन्ताभावामतियोगित्वविशिष्टसा-
ध्यादिकमेवानुपसंहारित्वम् ॥ तज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहमति-
बन्धकता ॥

मूलम्—साध्याभावव्याप्तौ हेतुर्विरुद्धः ॥ यथा
शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति ॥ कृतकत्वं
हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ॥
यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं स सत्प्रतिप-
क्षः ॥ यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्व-
वत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति ॥
असिद्धस्त्रिविधः—आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो,
व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ॥ आश्रयासिद्धो यथा
गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजार-
विन्दवत् इति । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च
नास्त्येव ॥ स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो नित्य-
श्चाक्षुषत्वात् रूपवदिति । अत्र चाक्षुषत्वं पक्षे
नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ॥

दीपिका-विरुद्धं लक्षयति-साध्यैति ॥

सत्प्रतिपक्षं लक्षयति-यस्येति ॥

असिद्धं विभजते-असिद्ध इति-आश्रयासिद्धमुदाह-
रति-गगनेति ॥ स्वरूपासिद्धमुदाहरति-शब्द इति ॥

नीलकण्ठी-साध्याभावव्याप्त इति ॥ साध्याभावव्याप्तिः
साध्यवदवृत्तित्वं ॥ असाधारण्यस्य तु निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वरूपतया
नाभेदः ॥ नवीनमते तु साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिः साध्यव्याप-
काभावप्रतियोगित्वरूपेति नासाधारण्यभेदः । एतादृशव्याप्तिविशिष्ट-
हेतुमत्ताज्ञानं साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकमिति ध्येयम् ॥

यस्य साध्याभावेत्यादि ॥ यत्संबन्धि यत्साध्यंतदभावव्या-
प्यहेत्वन्तरस्य ज्ञानं पक्षे अस्ति स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ प्रकृतसाध्य-
व्याप्यत्वेन ज्ञायमानो यः प्रकृतहेतुः ततोऽन्यस्मिन् हेतौ साध्याभाव-
व्याप्यत्वज्ञानदशायामेव तस्य सत्प्रतिपक्षतेति सूचनाय हेत्वन्तरेती-
ति प्राश्नः ॥ नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति ॥ यत्संबन्धिसाध्याभावव्या-
प्यहेत्वन्तरस्य सत्त्वं पक्षे स तथाविध इत्यर्थः ॥

आश्रयासिद्धो यथेति ॥ आश्रयासिद्धिश्च पक्षे पक्षताव-
च्छेदकविरहः ॥ पक्षतावच्छेदकविरहवान् पक्षो वा ॥ स च नास्त्ये-
वेति ॥ अरविन्दस्य प्रसिद्धत्वात् 'सविशेषणे हि' इति न्यायेनार-
विन्दे गगनीयत्वं नास्तीति पर्यवसितोर्थः ॥ स्वरूपासिद्धिश्च पक्षे
हेत्वभावो, हेत्वभाववान् पक्षो वा ॥

• मूलम्-सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः ॥ साध्य-

व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः ॥

• साध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगि-

त्वं साध्यव्यापकत्वम् ॥ साधनवन्निष्ठात्यन्ता-

भावप्रतियोगित्वम् साधनाव्यापकत्वम् ॥ यथा-
 पर्वतो धूमवान्वह्निमत्त्वात् इत्यत्राद्र्द्रेन्धनसंयो-
 ग उपाधिः ॥ तथाहि यत्र धूमस्तत्राद्र्द्रेन्धनसंयो-
 ग इतिसाध्यव्यापकत्वम् ॥ यत्र वह्निस्तत्राद्र्द्रे-
 न्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आद्र्द्रेन्धना-
 भावात् इति साधनाव्यापकत्वम् ॥ एवं साध्य-
 व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् आद्र्द्रेन्ध-
 नसंयोग उपाधिः सोपाधिकत्वाद्बहिमत्त्वं व्या-
 प्यत्वासिद्धम् ॥

दीपिका-व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह-सोपाधिक
 इति ॥ उपाधेर्लक्षणमाह-साध्येति ॥ उपाधिश्चतुर्विधः-
 केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः,
 साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसा-
 ध्यव्यापकश्चेति ॥ आद्यः आद्र्द्रेन्धनसंयोगः ॥ द्वितीयो
 यथा- ' वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् ' इत्यत्र बहिर्द्रव्यत्वा-
 वच्छिन्नप्रत्यक्षव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् ॥ तृतीयो यथा-
 ' ध्वंसभावावो विनाशी जन्यत्वात् ' इत्यत्र जन्यत्वाव-
 च्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वम् ॥ चतुर्थस्तु- ' प्रागभावो
 विनाशी प्रमेयत्वात् ' इत्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्व-
 व्यापकम् भावत्वम् ॥

नीलकण्ठी-ननु सोपाधिकस्य अतिरिक्तस्य सद्भावात् कथं
 पञ्च हेत्वाभासाः इत्यत आह-सोपाधिक इति ॥ व्याप्यत्वा-
 सिद्धिः व्याप्यभावः ॥ तस्याः सोपाधिकहेतौ नियमेन सत्त्वात्

सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धएव न तु अतिरिक्तः हेत्वाभास इति भावः ॥
 उपाधेर्दोषत्वमसंभवीति दीपिकायां व्यक्तीभविष्यत्यग्रे ॥ अत्रेदमवधे-
 यम् ॥ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्रसिद्धिः ॥ हेतौ हेतु-
 तावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः ॥ यथा काञ्चनमयवह्निमान् काञ्च-
 नधूमात् इत्यादौ तद्ब्रह्मशायां हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः फलम् ॥ तयोर्व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भा-
 वान्न हेत्वाभासाधिक्यमिति ॥ साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एक-
 रूपेण एकसंबन्धेन च ग्राह्ये तेन 'वह्निमान् धूमात्' इत्यादौ तत्त-
 द्ब्रह्मै वह्नित्वेन साध्यव्यापकस्य तत्तद्ब्रह्मित्वेन च साधनाव्यापकत्वस्य
 सत्त्वेपि आलोके संयोगेन साध्यव्यापकत्वस्य समवायेन च साधना-
 व्यापकस्य सत्त्वेपि च नातिव्याप्तिः ॥ मूलोक्तउपाधिलक्षणस्याव्याप्तिं
 वारयितुं लक्ष्यलक्षणभेदं प्रदर्शयति—उपाधिश्चतुर्विध इति ॥ यद्द-
 र्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वम् तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वम् लक्षणे निवे-
 शनीयम् ॥ अन्यथा पर्वतत्वात्नक्षत्रधर्मविशिष्टवह्निव्यापकत्वस्य क-
 स्यचित् धूमत्वावच्छिन्नाव्यापकत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति ध्येयम् ॥
 उदासीनेति ॥ पक्षधर्मसाधनधर्माभ्यां भिन्नेत्यर्थः ॥ बहिर्द्रव्य-
 त्वम् ॥ आत्मान्यद्द्रव्यत्वम् इदं केवलप्रत्यक्षत्वस्यैव साध्यत्वानुसा-
 रेण ॥ प्रागभावोविनाशी जन्मत्वादिति ॥ अत्र जन्यत्वं
 पक्षधर्मो न भवतीति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणम् ॥
 अनित्यत्वव्यापकमिति ॥ विनाशित्वव्यापकत्वमित्यर्थः ॥
 जन्यत्वस्योदासीनत्वं संपादयितुं—प्रमेयत्वादिति ॥

मूलम्—यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण नि-
 श्चितः स बाधितः यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वा-
 दिति ॥ अत्रानुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं

स्पर्शेन प्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधितत्वम् ॥

व्याख्यातमनुमानम् ॥

दीपिका-बाधितलक्षणमाह-यस्येति ॥ अत्र बाधस्य
ग्राह्याभावनिश्रयत्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसा-
मग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ॥ इतरेषां
परामर्शप्रतिबन्धकत्वम् । तत्रापिसाधारणस्याव्यभिचा-
राभाववत्तया, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्याभाववत्तया,
व्याप्यत्वासिद्धस्य विशिष्टव्याप्यभाववत्तया, असाधा-
रणानुपसंहारिणोर्व्याप्तिसंशयाधायकत्वेनव्याप्तिज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वम् ॥ आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोः पक्ष-
धर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् उपाधिस्तु व्यभिचारज्ञानद्वा-
राव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः ॥ सिद्धसाधनं तु पक्षताविघ-
टकतया आश्रयासिद्धे अन्तर्भवतीति प्राञ्चः ॥ निग्रह-
स्थानान्तरमिति नवीनाः ॥

इति तर्कदीपिकायाम् अनुमानं समाप्तम् ॥

नीलकण्ठी-बाधस्य साध्याभाववत्तानिश्रयस्य ॥ ग्राह्याभा-
वनिश्चयत्वेनेति ॥ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यनेनान्वयि ॥
विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेनेति ॥ इदं प्राचीनमते ॥ वस्तुतस्तु
विरोधिपरमर्शस्य साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्रयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं
लाघवात् ॥ इतरेषां ॥ व्यभिचारादिग्रहाणाम् ॥ तत्रापि ॥
व्यभिचारादिग्रहेष्वपि ॥ साधारणस्येति ॥ भावप्रधाननिर्देशतया
साधारण्यस्येत्यर्थः ॥ अव्यभिचाराभाववत्तया ॥ तद्ग्रहस्येति
शेषः ॥ व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमित्यनेनान्वयः ॥ एवमग्रेपि हेतौ
साध्याभाववद्भूतित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुसामानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारतया तद्ग्रहस्य हेतुसामाना-

धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपो योऽव्यभिचारः
तद्ब्रह्मप्रतिबन्धकत्वमिति भावः ॥ हेतौ साध्याभाववद्भूतित्वप्रकारकग्रहस्य
व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं तु मणिमन्त्रादिन्यायेन ॥ विशिष्टव्याप्त्यभा-
ववक्तव्या हेतुव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्याभावरूपतया ॥ व्याप्तिसंशयाधायकत्वेनेति हेतौ असा-
धारण्यादिज्ञानदशायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनिश्चयासंभवेन
पक्षानन्तर्भावेन च साध्यसंशयत्वेन व्याप्तिसंशयसंभवान्न व्याप्तिनिश्चय
इति प्राचीनमतमभिप्रेत्येदम् ॥ पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मिति ॥ पक्षे पक्षतावच्छेदकविरहस्य च निश्चयदशायां हेतौ पक्षता-
वच्छेदकविशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहासंभवादिति भावः ॥

ननु पक्षत्वोक्तिरसंगता हेतौ उपाधिग्रहदशायामपि व्याप्तिनिश्चया-
संभवेन उपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकताया अवश्यं वक्तव्य-
तया उपाधेरपि हेत्वाभासलक्षणाक्रान्तत्वात् आह—उपाधिस्तु
इति ॥ व्यभिचारज्ञानद्वारेति ॥ तथा च हेत्वाभासलक्षणे
साक्षादनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशनीयतया पर-
मुखानिरीक्षकस्योपाधेर्न हेत्वाभासत्वमिति भावः ॥

ननु तथापि सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुदयात् तद्विषयस्य साध्यवत्पक्ष-
स्यापि हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्याशङ्कं जरत्रैयायिकमतमवलम्ब्येष्टा-
पत्या परिहरति—सिद्धसाधनं त्विति ॥ पक्षताविघटकृतयेति ॥
तन्मते पक्षतायाः साध्यसंशयरूपतया तद्विघटकत्वं साध्यनिश्चय-
स्याक्षतमिति भावः ॥ अन्तर्भवतीति ॥ तथा च न विभाग-
व्याघात इति भावः ॥ दर्शितमतमतिशिथिलमित्यालोच्य आह—निग्र-
हेति ॥ न च सिद्धान्तेऽनुमितेति प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतया तद्विषयस्य
कथं हेत्वाभासता नेति वाच्यम् ॥ सिषाधयिषायाः सिद्धिनिष्ठप्रति-
बन्धकतायान् उक्तेजकतया केवलं सिषाधयिषासहितसिद्धौ प्रति-

बन्धकत्वाभावेन तद्विषयहेत्वाभासलक्षणासंस्पर्शादिति ॥ अधिकमस्मदी-
याभिनवदीधिति व्याख्यायां तर्ककर्कशविचारचातुरीधुरिणैरनुसंधेयम् ॥

इति तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशे भगवदपिंते अनुमान-

परिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ उपमानम् ।

मूलम्—उपमितिकरणमुपमानम् ॥ संज्ञासंज्ञि-
संबन्धज्ञानमुपमितिः ॥ तत्करणं सादृश्यज्ञानं ।
तथाहि कश्चिद्गवयशब्दवाच्यमजानन्कुतश्चिदा-
रण्यकपुरुषाद् ' गोसदृशो गवयः ' इति
श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं
पश्यति ॥ तदनन्तरम् ' अयं गवयशब्दवाच्यः '
इत्युपमितिरुत्पद्यते ॥ इत्युपमानम् ॥

दीपिका—उपमानं लक्षयति ॥ उपमितीति ॥

नीलकण्ठी—उपमानं लक्षयति ॥ अवसरसंगत्योपमानं नि-
रूपयतीत्यर्थः ॥ उपमितिरूपं व्युत्पादयति मूले—संज्ञेति ॥ संज्ञा
गवयपदम् । संज्ञी गवयः । तयोः संबन्धः शक्तिः तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥
लक्षणं तु उपमितोमीत्यनुव्यवसायगम्योपमितित्वम् एवेति ध्येयम् ॥
वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पश्यतीति ॥ एतेन स्मरणं
सादृश्यदर्शनजन्यं उद्बोधकान्तरजन्यं वा । उभयमपि सादृश्यदर्शनस्य
सहकारी, न तु सादृश्यदर्शनजन्यमेव स्मरणं सहकारीति सूचितम् ॥

१ वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वेन उपमितिं लक्षयति—संज्ञासंज्ञीति ॥
करणमाह—तदिति ॥ उपमानं रूपकत्वेन विविच्य दर्शयति—तथाहीति,
इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ॥

प्राञ्चस्तु ' वाक्यार्थं स्मरन् ' इत्यत्र वर्त्तमानसामीप्ये प्रत्ययः ॥
 वाक्यार्थं स्मरिष्यन् इत्यर्थः ॥ एवं च वाक्यार्थस्मरणस्य सादृश्य-
 दर्शनजन्यतालाभेन व्यापारतालाभ इत्याहुः ॥ उपमितीति ॥ तदन-
 न्तरम् इत्यादिसादृश्यदर्शनानन्तरम् ॥ गवयो गवयपदवाच्य इत्या-
 कारिका गवयत्वावच्छिन्नलघुधर्मधर्मितावच्छेदकोपमितिरुत्पद्यते इत्य-
 र्थः ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ वैधर्म्यदर्शनेनाप्युपमितिरिति ध्येयम् ॥ वैशे-
 षिकास्तु पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यपरामर्शाद् पदवाच्यत्वस्य अनुमि-
 तिरेव ॥ अतो नोपमानं प्रमाणान्तरमित्याहुः ॥ तत् चिन्त्यम् ॥
 व्याप्तिज्ञानमन्तरेणापि पदवाच्यत्वप्रमितेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र
 विस्तरः ॥

इति तर्कसंग्रहद्वीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते उपमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥३॥

अथ शब्दः ।

मूलम्—आप्तवाक्यम् शब्दः ॥ आप्तस्तु यथा-
 र्थवक्ता वाक्यम् पदसमूहः ॥ यथा गामानय
 शुक्लां दण्डेनेति ॥

दोषिका—शब्दं लक्षयति—आप्तेति ॥ वाक्यं लक्षयति-
 वाक्यमिति ॥

नीलकण्ठी—शब्दं लक्षयतीति ॥ उपजीव्योपजीवनकभावसं-
 गत्या शब्दं निरूपयतीत्यर्थः ॥ अत्र ज्ञायमानशब्दस्य शब्दप्रमाण-
 तथा शब्दे उपमानोपजीवकत्वाभावाद् उपमितिशाब्दबोधरूपफलयोः
 संगतिर्बोद्ध्या ॥ तथा हि शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमितिः । तस्याश्च शब्द-
 बोधोपजीव्यत्वेन फलयोरुपजीव्योपजीवकत्वसंभवः ॥ तादृशसंगतेश्च
 फलनिष्ठत्वेपि स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरम्परासंबन्धेन करणनिष्ठत्वाद्
 करणयोरनन्तराभिधानप्रयोजकत्वम् ॥ शब्दज्ञानस्य प्रमाणत्वाङ्गी-

कर्तृनवीनमते तूपमितेः शक्तपदविषयकत्वेन शब्दप्रमाणतया तत्र च उपमानजन्यत्वस्याक्षततया स्वरूपयोरपि संगतिरिति मन्तव्यम् । मूले आप्तवाक्यं शब्द इति ॥ शब्द इति लक्ष्यनिर्देशः ॥ प्रमाणशब्द इत्यर्थः ॥ आप्तवाक्यमिति लक्षणम् ॥ भवति हि पयसा सिञ्चतीत्यादि शब्दः आप्तोक्तवाक्यम् ॥ न तु वह्निना सिञ्चतीत्यादि शब्दः ॥ तदुच्चारणकर्तुः यथार्थवकृत्वरूपाप्तत्वाभावात् ॥ प्रकृतवाक्यार्थगोचरमयथार्थज्ञानजन्यवाक्यम् प्रमाणशब्द इति तु निष्कर्षः वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वाल्लक्षणसंगतिः स्फुटमेतद् शब्दमणौ ॥

**मूलम्—शक्तं पदम् ॥ अस्मात्पदादयमर्थो
बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः ॥**

दीपिका—पदलक्षणमाह—शक्तमिति ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसंबन्धः शक्तिः । सा च पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः तन्निरासार्थमाह—अस्मादिति ॥ डित्थादीनामिव घटादीनामपि संकेत एव शक्तिः न तु पदार्थान्तरमित्यर्थः

नीलकण्ठी—मीमांसकमतनिरासकत्वेनाग्रिममूलमवतारयितुं तन्म तसाधारण्येन शक्तिपदार्थमाह—अर्थस्मृत्यनुकूलेति ॥ शाब्दबोधजनकार्थस्मृत्यनुकूलो घटादिपदघटादिरूपार्थयोः संबन्धः शक्तिरित्यर्थः ॥ अनुकूलत्वम् इह प्रयोजकत्वम् तच्च कारणतावच्छेदके पदपदार्थसंबन्धेष्यक्षतम् ॥ घटादिपदतदर्थयोरन्यसम्बन्धवारुणाय अनुकूलान्तं विवक्षितार्थकम् ॥ अन्यसंबन्धज्ञानस्यार्थस्मृतिजनकत्वेपि शाब्दबोधजनकस्मृतिजनकत्वाभावात् ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलत्वस्यादृष्टादिसाधारण्यात् विशेष्यमिति बोध्यम् ॥ पदार्थान्तरमिति ॥ तत्तन्पदार्थतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः ॥ तेन अतिरिक्तपदार्थत्वस्यान्यमताप्रसिद्धत्वेपि न व्याघातः ॥ 'अस्मात्पदादयमित्यादि मूलस्य 'एत-

त्पदजन्यबोधविषयोयमर्थः? इत्याकारकेश्वरेच्छाशक्तिरित्यर्थः ॥ न तु पदार्थान्तरमिति ॥ न च ईश्वरीयज्ञानस्येच्छायाः कृतेर्वा शक्तिरूपत्वमिति विनिगमनाविरहादतिरिक्तैव शक्तिरिति वाच्यम् ॥ आधुनीकसंकेतस्येच्छारूपतया शक्तेरपि इच्छारूपत्वे संकेतज्ञानस्यानुगतकार्यकारणभावः संभवति नान्यथा इत्येवं विनिगमकसंभवेन इच्छाया एव शक्तित्वस्वीकारात्। न च भगवदिच्छायाः सकलविषयिण्याः शक्तित्वस्वीकारे घटबोद्धव्यत्वप्रकारकतदिच्छायाः पटेषिसत्त्वात् घटपदवाच्यत्वस्यातिप्रसङ्गः एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः तीरेऽपि सत्त्वेन शक्यैव तद्बोधसंभवे लक्षणोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् ॥ यतः तत्तत्पदवाच्यत्वं तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयविशेष्यतावत्त्वम् । तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तदिच्छावत्त्वं वा ॥ तथा च तादृशस्य घटपदवाच्यत्वस्य पटोऽसत्त्वान्नाति प्रसङ्गः ॥ गङ्गादिपदजन्यत्वस्य बोधांशे, बोधविषयत्वस्य च तीरांशे, स्वातन्त्र्येण भानं ईश्वरेच्छायामुपेयते ॥ इत्थं च विशकलितभावस्थले निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया अभावेन गङ्गादिपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधविषयितानिरूपितविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन इच्छावत्त्वस्य तीरेऽसत्त्वेन न क्षतिरिति संक्षेपः ॥

दीपिका-गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिःविशेषणतया जातेः प्रथममुपास्थितत्वात् ॥ व्यक्तिलाभस्तु आक्षेपात् इति कैचित् ॥ तद् न ॥ गामानयेत्पादौ वृद्धव्यवहारेण सर्वत्रानयनादेर्व्यक्तावेव संभवेन जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात् ॥

नीलकण्ठी-विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमुपन्यस्य दूषयति-गवादीति ॥ विशेषणभूतजातिग्रहमन्तरा विशिष्टाग्रहासंभवेन विशिष्टे शक्तिकल्पनं न संभवति अतो जातिग्रहस्य प्रथम-

मुपेक्षितत्वे जातौ एव शक्तिकल्पनमुचितं लाघवात् इत्याह-विशेष-
णतयेति ॥ प्रथममुपस्थितत्वादिति ॥ विशिष्टग्रहात् पूर्वमवगत-
त्वादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि व्यक्तिलाभ इत्यत आह-व्यक्तीति ॥
आक्षेपादिति ॥ अर्थापत्तिप्रमाणादित्यर्थः ॥ व्यक्तौ एव संभ-
वेनेति ॥ अनुपपत्तिप्रतिसंधानशून्यतादशायाम् अपि व्यक्तिभानस्य
अनुभवसिद्धत्वेन चेत्यपि बोध्यम् ॥ विशिष्टव्यक्तौ एव इति ॥
एवकारेण केवलजातिकल्पनव्यवच्छेदः ॥ अत्रेदं बोध्यम्-जातितद्वै-
शिष्ट्यतदाश्रयेषु शक्तिः कल्पनीया पदार्थद्वयसंबन्धस्य पदद्वयसमभि-
व्याहारलभ्यत्वेनान्यस्याशक्यस्य शाब्दबोधे भानासंभवादिति ॥
नव्यास्तु लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहमात्रेण लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे
भानम्, तथा शक्यतावच्छेदकत्वग्रहमात्रेण शक्यतावच्छेदकस्य शाब्द-
बोधे भानं संभवतीति शक्यतावच्छेदके च शक्तिर्न कल्पनीयेति वदन्ति

दीपिका-शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेण ॥ तथाहि-व्युत्पि-
त्सुर्बालो ' गामानय ' इत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं
मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनं दृष्ट्वा मध्यमवृद्ध-
प्रवृत्तिजनकज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां जन्यत्वं निश्चि-
त्य ' अश्वमानय गां बधान ' इति वाक्यान्तरेः आवा-
पोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्वपदस्य
अश्वत्वविशिष्टे शक्तिः, इति व्युत्पद्यते ॥

नीलकण्ठी-शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेणेति ॥ शक्तिग्रहश्च
वृद्धव्यवहारादिना भवतीत्यर्थः ॥ आदिना व्याकरणादिपरिग्रहः ॥
अतएव ' शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याव्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ ' ?
इत्यभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ॥ व्याकरणात् प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्ति-
ग्रहः ॥ उपमानात् शक्तिग्रहस्तु अधस्ताद्दर्शितः ॥ ' अध्येकदन्तहेरम्ब-
रुम्बोदरगजाननाः ' इति कोशादेकदन्तादिशब्दाः गणेशत्वविशिष्टे शक्तः

इत्यर्थकाद् गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः ॥ तत्रैकदन्तादिशब्दानामेव पदार्थतया तेषां विभिन्नत्वेद्वन्द्वोपपत्तिः ' कोकिलः पिकपदवाच्यः ' इत्याप्तवाक्यात् पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रहः ॥ व्यवहारतः शक्ति-ग्रहमुपपादयति—व्युत्पिप्तसुरिति ॥ शक्तिग्रहेच्छावान् इत्यर्थः ॥ उत्तमवृद्धेति ॥ प्रयोजकवृद्धेत्यर्थः ॥ मध्यमवृद्धस्येति ॥ प्रयोज्यवृद्धस्येत्यर्थः ॥ गवानयनं दृष्ट्वा प्रवृत्तिमुपलभ्य चेत्यन्वयः ॥ उपलभ्येत्यस्यानुमायेत्यर्थः ॥ ' इयं क्रियाप्रयत्नपूर्विका विलक्षण-क्रियात्वात् स्वीयाक्रियावत् ' इत्यनुमानप्रयोगोबोधः ॥ प्रवृत्ति-जनकज्ञानस्य घटानयनगोचरप्रयत्नजनकघटानयनज्ञानस्य वाक्य-स्य विशिष्टेर्थे शक्तिर्न कल्पनीया तादृशार्थस्य समभिव्याहारलभ्य-त्वात् । ' अनन्यलभ्योहि शब्दार्थः ' इति न्यायात् इत्याभिसन्धि-मानाह—अश्वमानयेत्यादि ॥ आवापोद्वापाभ्यामिति आ-वापः संग्रहः । उद्वापः त्यागः ॥ उत्पद्यत इति ॥ व्युत्पत्त्या-श्रयो भवतीत्यर्थः ॥ वाक्यशेषाद्यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः आर्यव्यवहारादीर्घशूकविशिष्टस्य वाचकः । म्लेच्छव्यवहारात् कङ्गो-र्वाचको वेति संदेहे ' वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोद-मानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥ ' इति वाक्यशेषादीर्घशूक-विशिष्टे शक्तिनिर्णयः ॥ कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः ॥ विवरणाद्यथा 'पचति' पाकं करोति इति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातव्याख्यानात् आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः ॥ सिद्धपदसान्निध्याच्छक्तिग्रहस्तु ' विकसितपद्मे ' इत्याद्यग्रिमग्रन्थ एव स्फुटीभविव्यतीत्यलपल्लवितेना ॥

दोपिका—ननु सर्वत्र कार्यपरत्वाद्यव्यवहारस्य कार्य-वाक्ये एव व्युत्पत्तिः, न सिद्धा । इति चेत् ॥ न ॥ ' काश्यां त्रिभुवनतिलको भूपतिः ' इत्यादौ सिद्धेपि व्यवहारात् ॥ ' विकसितपद्मे मधून् पिबति मधुकरः ' ॥

इत्यादौ प्रसिद्धपदसमाभिव्याहारात् सिद्धेपि मधुकरा-
दिव्युत्पत्तिदर्शनाच्च ॥

नीलकण्ठी-व्यवहारस्य कार्यपरत्वादिति योजना । कार्य-
परत्वं च कृतिसाध्यानयनादिरूपक्रियातात्पर्यकत्वम् ॥ व्युत्पत्तिः ॥
शक्तिग्रहः ॥ व्यवच्छेद्यं स्फुरयति-नसिद्धेति ॥ सिद्धेपि
व्यवहारादिति ॥ तथा च सिद्धेपि शक्तिग्रहस्त्वावश्यकः । अन्यथा
तत्रानुभवसिद्धस्य शब्दबोधस्यापलापापत्तेरिति भावः ॥

दीपिका-लक्षणाऽपि शब्दवृत्तिः ॥ शक्यसंबन्धो ल-
क्षणा ॥ 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदवाच्यः प्रवाह-
संबन्धादेव तीरोपस्थितौ तीरेपि शक्तिर्न कल्प्येत ॥
सैन्धवादौ लवणाश्वयोः परस्परसंबन्धाभावात् नानाश-
क्तिकल्पनम् ॥ लक्षणा त्रिविधा-जहल्लक्षणा, अजहल्ल-
क्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति ॥ यत्र वाच्यार्थस्यान्वया
भावः तत्र जहल्लक्षणा यथा मञ्चाः क्रोशन्ति ॥ यत्र
वाच्यार्थस्याप्यन्वयः तत्र अजहदिति ॥ यथा छत्रिणो
गच्छन्ति ॥ यत्र वाच्यैकदेशत्यागेन एकदेशान्वयः तत्र
जहदजहदिति ॥ यथा तत्त्वमसीति । गौण्यपि लक्षणैव
लक्षमाणगुणसंबन्धस्वरूपा ॥ अग्निर्माणवक इति ॥

नीलकण्ठी-तीरेपि शक्तिर्न कल्प्येत इति ॥ गङ्गापदस्येति
शेषः ॥ नन्वेवम् सैन्धवादिपदानां नानार्थकत्वानुपपत्तिः ॥ एकत्र
शक्तिरन्यत्र लक्षणेस्येव निर्वाहादत आह-सैन्धवादाविति ॥
आदिना हर्षादिपरिग्रहः ॥ संबन्धाभावादिति ॥ संयोगादिरूप-
संबन्धाभावादित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणम्-प्रसिद्धयोरर्थयोः कुत्र शक्तिः
कुत्र लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावेन उभयत्र शक्तिकल्पनस्यावश्यकतेति ॥
मञ्चा इति ॥ मञ्चपदं मञ्चस्थपुरुषे लक्षणिकम् ॥ वाच्यार्थस्य

क्रोशनकर्तृत्वान्वयासंभवादिति भावः ॥ वाच्यस्यापीति ॥ अपिना
 लक्ष्यसमुच्चयः ॥ छत्रिण इति ॥ एकसार्थवाहित्वेन छत्र्यच्छत्रिषु
 गमनकर्तृत्वान्वयतात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम् ॥ न च छत्रिन्नि-
 त्यस्य मतुवर्थकेनप्रत्ययान्ततया पदसमूहरूपत्वेन तच्छक्त्याः शक्यसं-
 बन्धरूपलक्षणया अभावेन कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् ॥ प्रति-
 पाद्यसंबन्ध एव लक्षणा इत्येतदभिप्रायेण उदाहरणात् ॥ अन्यथा
 ' काकेभ्यो ऽधि रक्ष्यताम् ' इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ काकपदस्य काक-
 तदितरसाधारणदध्युपवातकत्वावच्छिन्नपरत्वात् ॥ केचित्तु छत्रपदस्यै-
 कसार्थे लक्षणा । तद्धितार्थः संबन्धी । तथा चैकसार्थसंबन्धिनो
 गच्छन्तीत्यन्वयबोध इत्याहुः ॥ तत्त्वमसीति ॥ अत्र तत्पदवाच्ये
 सर्वज्ञत्वादिविशिष्टे त्वंपदवाच्यस्यान्तःकरणादिविशिष्टस्याभेदानुपपत्त्या
 उभयत्र विशेषणांशपरित्यागः ॥ तथा च तत्पदलक्ष्यस्य शुद्धस्य
 त्वंपदलक्ष्येण सहाभेदान्वयोपपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ इदमुदाहरणं तु
 जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां ब्रह्मवादिनां सिद्धान्ताभिप्रायेण ॥ नैयायि-
 कमते तस्यासंमतत्वात् ॥ नैयायिकरीत्या तु ' सोयं देवदत्तः '
 इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवात् हानम् ; इदंतांशस्य संभवादहान-
 मिति जहदजहल्लक्षणामाचक्षते ॥ परे तु ' घटो नित्यः ' इत्यादौ
 घटत्वस्येव ' सोयं देवदत्तः ' इत्यादौ तत्तांशस्योपलक्षणतया भाने न
 किं चिद्वाधकमिति किं जहदजहल्लक्षणयेति वदन्ति । गौण्या वृत्त्यन्त-
 रत्वं निराचष्टे-गौण्यपीति ॥

ननु ' गङ्गायां घोषः ' इत्यत्र तीरे शक्यस्य प्रवाहस्यैव ' अग्नि-
 र्माणवकः ' इत्यादौ माणवके शक्यस्याग्नेः साक्षात्संबन्धो न संभवति
 इति कथं लक्षणया निर्वाह इत्यत आह-लक्ष्यमाणेति ' लक्ष्य-
 माणो यो गुणः शुचित्वादिः तत्संबन्धरूपा ' इत्यर्थः ॥ अयमभिप्रायः-
 शक्यसंबन्धो हि लक्षणा । स च क्वचित् साक्षात्संबन्धः । क्वचित्पर-

म्परासंबन्धः । एवं च शक्यस्याग्नेः स्वनिष्ठशुचित्ववत्त्वसंबन्धमेव लक्षणेति ॥

दीपिका-व्यञ्जनापि शक्तिलक्षणान्तर्भूता शब्दशक्ति-
मूला अर्थशक्तिमूला च अनुमानादिना अन्यथा सिद्धा-
तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् ॥ तत्प्रतीतीच्छया उच्च-
रितत्वं तात्पर्यज्ञानञ्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ॥ नानार्था-
नुरोधात् ॥ प्रकरणादिकं तात्पर्यग्राहकम् ॥

नीलकण्ठी-आलंकारिकाः पुनरेवमाहुः ' तीरे घोषः ' इति
प्रयोगे स्वायत्ते 'गङ्गायां घोषः' इत्यनन्विताभिधानम् शैत्यपावनत्वादि-
प्रतीत्यर्थम् । न च सा प्रतीतिर्लक्षणयाऽप्युपपद्यते ॥ केवलतीरलक्ष-
णया एवानुपपत्तिपरिहारे शैत्यपावनत्वादिविशिष्टलक्षणायां मानाभा-
वात् ॥ तस्माद्व्यञ्जनावृत्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्येति ॥ तन्मतं निरस्यति-
व्यञ्जनापीति ॥ शक्तिलक्षणान्तर्भूतेति ॥ अयं भावः-
व्यञ्जके नानार्थकस्थले ' दूरस्था भूधरा रम्याः ' इत्यादौ भूधरशब्देन
पर्वतानामिव राज्ञामपि शक्त्यैव प्रतीतिः संभवति । 'गङ्गायां घोषः'
इत्यादौ तु शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतीरप्रतीतिरपि लक्षणासाम्राज्या-
देव । तत्र लक्षणाकल्पिकायाः तात्पर्यानुपपत्तेरेव सद्भावात् किमति-
रिक्तव्यञ्जनयेति ॥

ननु शब्दशक्तिमूलाया व्यञ्जनाया अन्यथा सिद्धत्वेपि अर्थशक्ति-
मूलायाः तस्याः नान्यथासिद्धिः । तथाहि ' गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ॥ ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो
भवान् ' ॥ इत्यादौ ' हे प्रिय तव गमनोत्तरं मम प्राणवियोगो भवि-
ष्यति । अतो न गन्तव्यम् ' इत्याद्यर्थो व्यज्यते ॥ न ह्यत्र शक्ति-
लक्षणाभ्यां निर्वाहः ॥ इत्थं च व्यञ्जनाया आवश्यकतेत्यत आह-
अर्थशक्तिमूलाचेति ॥ चस्त्वर्थे ॥ अनुमानादिनेति ॥

अनुमानप्रकारस्तु—‘इयं मदीयगमनोत्तरकालिकप्राणवियोगवती । विलक्षणशब्दप्रयोक्तृत्वाद् ’ इत्यादिरूपः । आदिना संभावनादिपरिग्रहः ॥ उत्कटैकतरकोटिकसंशयः संभावना । औत्कट्यं च विषयताविशेषः ॥ यदिपुनरानुभविकलोकानां स्वरसवाही ‘शब्दादमुमर्थम् प्रत्येमि’ इत्यनुभवः, तदा वैयञ्जनकी प्रतीतिः गीर्वाणगुरूणामप्यशक्यवारणेति व्यञ्जनासिद्धिरप्रत्यूहैवेति मन्तव्यम् ॥

अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे ‘यष्टीः प्रवेशय ’ इत्यादौ लक्षणानुपपत्तिः । तात्पर्यानुपपत्तेः तथा तस्यास्तत्रापि सत्त्वेन यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा संभवतीत्याशयेनाह—तात्पर्यानुपपत्तिरिति ॥ तत्प्रतीतीति ॥ तीरादिरूपत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः ॥ नानार्थ इति ॥ ‘सैन्धवमानय ’ इत्यादिनानार्थस्थले सैन्धवपदस्य अश्वे लवणे च शक्तेः तुल्यतया शाब्दबोधे तात्पर्यग्रहस्यकारणत्वमन्तरा न नियतकाले तत्तद्बोधोपपत्तिरिति तत्र तत्कारणत्वस्यावश्यकत्वे तदनुरोधेन सर्वत्र तदावश्यकतेति भावः ॥ न च मौनिश्लोकादौ आन्दबोधानुपपत्तिः । तत्र निरुक्ततात्पर्यस्य असत्त्वादिति वाच्यम् ॥ तात्पर्यस्य तत्प्रतीतीच्छारूपत्वपर्यवसानेन तत्र तादृशतात्पर्यसत्त्वेनादोषात् ॥ न च तथापि तत्प्रतीतीच्छारहितशुकाद्याचारितवाक्यादपि शाब्दबोधस्यानुभविकतया तत्रानुपपत्तेः परिहारासंभव इति शङ्क्यम् ॥ तत्रेश्वरीयेच्छामादायैवानुपपत्तेः परिहारसंभवाद् इत्यलमनलजल्पनेन ॥ प्रकरणादिकमिति ॥ आदिना ‘सशंखचक्रो हरिः पूज्यः’ इत्यादौ हरिशब्दस्य भगवति तात्पर्यनिर्णायकस्य ‘सशंखचक्रः’ इति विशेषणादेः परिग्रहः ॥ कथं प्रकरणादेः तात्पर्यग्राहकत्वमिति चेत् ॥ इत्युम् ‘इदं सैन्धवपदं लवणबोधेच्छयोच्चरितम् भोजनप्रकरणे उक्तत्वाद् ’ इत्यादिरीत्या गृहाण ॥

दीपिका—द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दाध्याहारः ॥

ननु अर्थज्ञानार्थत्वात् शब्दस्यार्थमविज्ञाय शब्दाध्या-
हारासंभवादर्थध्याहार एव युक्त इति चेत् ॥ न ॥ पद-
विशेषजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञाने हेतुत्वात् ॥ अन्यथा
'घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः' इत्यत्रापि शाब्दज्ञानप्रसङ्गात्

नीलकण्ठी-प्रभाकरमतं निराकरिष्यमाणः स्वसिद्धान्तं दर्श-
यति-द्वारमिति ॥ अर्थज्ञानार्थत्वाच्छब्दस्येति ॥ शब्दज्ञा-
नस्य अर्थज्ञानफलकत्वादित्यर्थः ॥ एतावता प्रथमत एवार्थानुसंधाने
लाघवमिति हृदयम् ॥ किं च 'अर्थबुद्ध्वा वाक्यरचना' इति न्याये-
नार्थज्ञानमन्तरा आकाङ्क्षितशब्दानुसंधानरूपशब्दाध्याहारस्यैवासंभ-
वेन प्रथमतः अर्थाध्याहारस्यैवावश्यकतेत्याह-अर्थमपीति ॥ यथा
कथं चिदुपस्थितपदार्थानां शाब्दबोधानुदयेन पदजन्यत्वस्योपस्थिति-
विशेषणताया आवश्यकतया तादृशोपस्थितिसंपत्तये शब्दाध्याहार एव
अनायत्या अनुसर्तव्यः इत्याह-पदविशेषेति ॥ विशेषपदस्यापि
प्रयोजनं दर्शयितुम् 'घटः कर्मत्वम्' इत्याद्यनुधावनम् ॥ तत्र कर्म-
त्वादिपदजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेः सत्त्वेपि घटपदोत्तरामादिपदजन्यकर्म-
त्वाद्युपस्थितेरसत्त्वेन न सिद्धान्तिमते शाब्दबोधप्रसङ्गः इतिभावः ॥
पदविशेषजन्येत्यत्र वृत्त्या पदविशेषजन्येत्यपि बोध्यम् ॥ तेन
'घटमानय' इत्यादौ घटादिपदादाकाशादेरुपस्थितावपि न शाब्द-
बोध इति दिक् ॥

दीपिका-पङ्कजादिपदेषु योगरूढिः । अवयवशक्ति-
योगः समुदायशक्ती रूढिः । नियतपद्मत्वज्ञानार्थं समु-
दायशक्तिः । अन्यथा कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसङ्गः ॥

नीलकण्ठी-यद्यपि पदं तावच्चतुर्विधम्-यौगिकं, रूढं, योग-
रूढं, यौगिकरूढं, चेति ॥ योगोऽवयवशक्तिः तन्मात्रेणार्थप्रतिपाद-
कम् आद्यम् ॥ यथा पाचकादिपदम् ॥

रूढिः—समुदायशक्तिः । तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकं द्वितीयम् ॥ यथा गवादिपदम् ॥

योगरूढिभ्यां परस्परसहकारेणार्थप्रतिपादकं तृतीयम् ॥ यथा पङ्कजादिपदम् ॥

यौगिकं च तद्रूढं चेति व्युत्पत्त्या योगरूढ्या च परस्परासहकारेणार्थप्रतिपादकं चतुर्थम् ॥ यथा उद्दिप्तपदम् योगेन तरुगुल्मादेः रूढ्या तु योगविशेषस्य वाचकम् । तथापि योगरूढं प्रदर्श्य तत्र योगरूढयोः स्वरूपप्रदर्शनेन तद्रीत्या अन्यत्रापि बोद्धुं शक्यमित्यभिप्रायेण पङ्कजादिपदे योगरूढिं प्रदर्शयति पङ्कजादीति ॥ योगरूढिरिति ॥ योगसहिता रूढिरित्यर्थः ॥

ननु पङ्कजादिशब्देष्वपि योग एवास्तु । तावतैव निर्वाहात् इत्याशङ्क्य पङ्कजशब्दस्य पद्मत्वावच्छिन्ने वृत्तिमन्तरा नियमेन पद्मत्वावच्छिन्नभानम् अनुभवसिद्धं न निर्बहतीति पद्मत्वावच्छिन्नरूढिरावश्यकेत्याह—नियतेति ॥ नियतपद्मत्वावच्छिन्नभानानुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह अन्यथेति ॥ नियतपद्मत्वावच्छिन्नभानोपयोगिसमुदायशक्त्यनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ प्रयोगेति ॥ पङ्कजपदप्रयोगे इत्यर्थः ॥

दीपिका— ' इतरान्विते शक्तिः ' इति प्राभाकराः ॥

नीलकण्ठी—यद्यपि 'कार्यान्विते शक्तिः इति प्रभाकरमतम् । तथापि सिद्धार्थपरवाक्ये व्युत्पत्तेर्व्यवस्थापितत्वेन तत्सधारण्याय तन्मतं परिष्कृत्य दर्शयति—इतरान्वित इति ॥ अन्विते शक्तिः इति तु निष्कर्षः ॥ अयमभिप्रायः—कथं चिद् उपस्थितपदार्थानां शाब्दबोधवारणाय तत्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितत्वेन हेतुतायाः कल्पनीयतया अन्वयांशेपि शक्तिरपेक्षिता । अन्यथा तादृशसामान्यकार्यकारणभावभङ्गापत्तेः ॥

न च संसर्गविषयताभिन्नतत्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्ति ज्ञानार्था

नतत्तदुपस्थितत्वेन हेतुत्वमास्ताम् । तथा च अन्वयांशेषि शक्त्यनङ्गीकारेपि न क्षतिरिति वाच्यम् ॥ तथा सति कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः । एवं 'चान्वितो घटपदवाच्यः' इत्याकारकशक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधप्रयोजकमिति ॥ केचिद् तु इतरान्विते शक्तिरित्यस्य कार्यान्विते शक्तिरित्यर्थमाहुः ॥

दीपिका- 'अन्वयस्य वाक्यार्थतया भानसंभवादन्वयांशेऽपि शक्तिर्न कल्पनीया' इति गौतमीयाः ॥

नीलकण्ठी-सद्युक्तिकं नैयायिकमतं दर्शयति-अन्वयस्येति ॥ पदार्थसंसर्गस्य पदसमभिहारबलादेव शाब्दबोधे भानसंभवात् तादृशसंसर्गांशेषि शक्तिर्न कल्पनीया इति समुदितार्थनिष्कर्षः ॥ अयमाशयः-तद्विषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनतदुपस्थितित्वेनानुगतकार्यकारणभावो न संभवति ॥ शक्तिलक्षणोभयसाधारणस्य वृत्तित्वस्य दुर्बलत्वात् ॥ अपि तु तच्छक्तपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैका कारणता ॥ तल्लाक्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन च अपरा कारणता स्वीकर्त्तव्या ॥ परस्परतत्तदुपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय च तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वं तत्तत्कारणजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् ॥ एवं च वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभिचाराप्रसक्त्या दर्शितद्विविधकार्यकारणभावस्य निष्प्रत्यूहतेति किमन्वयांशेशक्तिकल्पनेन ॥

मूलम्-आकाङ्क्षा योग्यता संनिधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ॥ पदस्य यदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तानन्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा ॥ अर्थाबाधो योग्यता ॥ पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः ॥ तथा च आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् ॥

यथा ' गौरश्वः पुरुषोहस्ती ' इति न प्रमाणम् ॥
 आकाङ्क्षाविरहात् ॥ ' अग्निना सिञ्चेत् ' इति
 न प्रमाणम्, योग्यताविरहात् ॥ प्रहरे प्रहरे
 असहोच्चारितानि ' गां, आनय ' इत्यादिपदानि
 न प्रमाणम् । सांनिध्याभावात् ॥

दीपिका-आकाङ्क्षेति॥आकाङ्क्षादिज्ञानमित्यर्थः॥
 अन्यथा आकाङ्क्षादिभ्रमाच्छाब्दो भ्रमो न स्यात् ॥
 आकाङ्क्षां लक्षयति-पदस्येति॥योग्यतामाह-अर्थेति॥
 सांनिधिलक्षणमाह-पदानामिति ॥ अविलम्बेन पदार्थो-
 पस्थितिः संनिधिः ॥ उच्चारणं तु द्रुपयोगितया उक्तम् ॥
 गौः अश्व इति ॥ घटः कर्मत्वमित्यप्यनाकाङ्क्षोदाहरणं
 द्रष्टव्यम् ॥

नीलकण्ठी-आकाङ्क्षादिरहितपदसमुदायात् शाब्दबोधवारणा-
 यआकाङ्क्षादेः शाब्दबोधहेतुत्वमभिहितं मूलकृता ॥ तच्च नवीन-
 मते ननिर्वहतीति तज्ज्ञानस्य हेतुतामाह-आकाङ्क्षादिज्ञान-
 मिति ॥ आदिना योग्यतापरिग्रहः ॥ अन्यथा आकाङ्क्षादेः
 शाब्दधीहेतुत्वे ॥ मूले-पदस्येति ॥ यत्पदस्य यत्पदाभावप्रयुक्तम-
 न्वयबोधाननकत्वं तत्पदसमभिव्याहृततत्पदत्वमाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥
 प्रयुक्तत्वं च 'कारणाभावात्कार्याभावः' इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूप-
 संबन्धविशेषः ॥ अजनकत्वान्तं परिचायकम् एकपदार्थपरपदार्थ-
 त्वं योग्यतेति मते संशयनिश्चयसाधारणतज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं शाब्दधी-
 हेतुः ॥ बाधनिश्चयाभावो योग्यतेति नवीनमते तु स्वरूपसत्येव यो-
 ग्यतां तद्धेतुरिति दिक् ॥

मूलम्-वाक्यं द्विविधम्-वैदिकं, लौकिकं च ॥

वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् ॥ लौ-
किकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् ॥ अन्यदप्रमाणम् ॥
वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम् ॥ तत्करणम् शब्दः ॥
इति शब्दप्रमाणम् ॥

दीपिका-वाक्यं विभजते-वाक्यमिति ॥ वैदिके विशे-
षमाह-वैदिकमीश्वरोक्तत्वादिति ॥

ननु वेदस्यानादित्वात् कथमीश्वरोक्तत्वमिति चेत् ।
' वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात् भारतादिवत् ' इत्य-
नुमानेन पौरुषेयत्वसिद्धेः ॥ नच स्मर्यमाणकर्तृत्वमुपा-
धिः ॥ गौतमादिभिः शिष्यपरम्परया वेदेपि संकर्तृत्वस्म-
रणेन साधनव्यापकत्वात् ॥ ' तस्मात् तपस्तेपनात्त्रयो
वेदाअजाग्रन्त ' इति श्रुतेश्च ॥

ननु वर्णाः नित्याः । स एवायं गकारः । इति प्रत्य-
भिज्ञाबलात् । तथा च कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेत् ॥
न ॥ ' उत्पन्नोगकारो नष्टो गकारः ' इत्यादिप्रतीत्या वर्णा-
नामनित्यत्वात् ' सोऽयंगकारः ' इति प्रत्यभिज्ञायाः
' सेयं दीपज्वाला ' इतिवत् जात्यावलम्बनत्वात् ॥
वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशिष्टवाक्यस्याप्यनित्य-
त्वात् ॥ तस्मात् ईश्वरोक्तो वेदः ॥ मन्वादिस्मृतीनाम्
आचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् ॥ स्मृतिमूलवा-
क्यानामिदानीमनध्ययनात् तन्मूलभूता काचित् शा-
खोच्छिन्नेति कल्प्यते ॥

ननु पाठ्यमानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुम् अंश-

१ कर्तुः स्मर्यमाणत्वेन । २ प्रत्यभिज्ञानत्वे ।

क्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वात् नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेत् ॥ न ॥ तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेन बोधकत्वासंभवात् ॥

नीलकण्ठी-मीमांसकः शङ्कते-नन्विति ॥ वेदस्य पुरुषोक्तत्वं अनुमानेन व्यवस्थापयति-वेदइति ॥ ननु 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' इति प्रमाणबलेन भारतादौ कर्ता तूपलभ्यते, न तथा वेदे, । तथा च स्मर्यमाणकर्तृत्वस्य भारतादौ साध्यव्यापकत्वात् पक्षे साधनाव्यापकत्वात् उपाधित्वेन कथमनुमानम् साध्यसाधकं भवेत् इत्याशङ्कते न चेति ॥ गौतमादिभिः शिष्यपरंपरया वेदकर्तुरुपदेशे विवदन्तं प्रत्याह-तस्मादिति ॥ स एवायं गकार इति ॥ अत्र एतत्कालिकगकारे पूर्वकालिकगकारभेदो भासते । स च वर्णानामनित्यत्वे न संभवतीति भावः ॥ अनित्यत्वादिति ॥ तर्हि प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह-सौयमिति ॥ उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोः अन्यार्थकल्पनमपेक्ष्यैतत्प्रत्ययस्य तथात्वकल्पनेलाघवमिति हृदयम् ॥ 'अग्निमीळे' इत्यादौ आनुपूर्वी अकारोत्तरग्रात्वादिरूपा । तत्रोत्तरत्वमव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वरूपं वाच्यम् ॥ इत्थं च वर्णानां नित्यत्वाङ्गीकारेपि अनित्यक्षणवटिताया आनुपूर्व्या अनित्यत्वात् तद्विशिष्टवाक्यसमुदायात्मकवेदस्य त्वदभिमतनित्यत्वं न सिध्यतीति वर्णानामनित्यत्वमेवोचितमित्याह-वर्णानामिति ॥ यद्यपि स्मृत्यादीनां आसौक्तत्वादेव प्रमाणत्वं सिध्यति, तत्कर्तृमन्वादीनामाप्तत्वात् ॥ तथापि तेषामसत्त्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह-मन्वादीर्ति-आचाराणामिति ॥ आचाराप्रतिपादकविशिष्टवाक्यानामित्यर्थः ॥ एतेन प्रमाणविभागव्याघातशङ्का निरस्ता ॥ वेदार्थज्ञात्वैव मन्वादिभिः तदर्थकस्मृत्यादीनि विचारितानि ॥ अतस्तेषां प्रामाण्यमिति मनसिकृत्याह-वेदमूलकतयेति ॥

ननु तर्हि सः वेदः कुंतो नोपलभ्यते इत्यत आह-स्मृतिमूले-
ति॥तन्मूलभूतेत्यादि ॥ स्मृत्यादिमूलभूता काचित् शाखापाठतः
परिभ्रष्टेति अनुमीयत इत्यर्थः॥ वाक्योत्सादस्य वाक्योच्छेदस्य ॥

ननु समानानुपूर्वीकवेदपाठस्य संप्रदायसिद्धत्वात् तादृशवेदे कति-
पयवाक्योच्छेदस्य कल्पयितुमशक्यत्वेपि पठ्यमानवेदे विशकलिततया
विद्यमानवाक्यानां स्मृतिमूलत्वमस्तीत्यत आह-विप्रकीर्णेति ॥
अयुक्तत्वादिति ॥ स्मृत्यादिसमानार्थकवाक्यानां पठ्यमानवेदेऽनुप-
लम्भादिति भावः॥ नित्यानुमेय इति ॥नित्योनुमेयरूप इत्यर्थः॥
वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेनेति ॥ तादृशज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतु-
त्वात् ॥ अन्यथा नदीदीनादिशब्दैरर्थविशेषबोधानापत्तेरिति भावः ॥

दीपिका-ननु ' एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति
आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् 'गामनाय दण्डेनेति '
मद्राक्यवत्' इत्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसंभवात् शब्दो
न प्रमाणान्तरमिति चेत् ॥ न ॥ अनुमित्यपेक्षया 'शब्द-
ज्ञानस्य विलक्षणस्य ' शब्दात्प्रत्येभि ' इत्यनुव्यवसा-
यसाक्षिकस्य सर्वसंमतत्वात् ॥

नीलकण्ठी-शब्दस्य प्रमाणत्वमनङ्गीकुर्वतां वैशेषिकाणां मतं
दूषयितुमुपन्यस्यति-नन्वेतानीत्यादिना ॥ एतानि पदानि
घटमानयेत्यादीनि । स्मारितार्थसंसर्गवन्ति इति । स्मारितार्थ-
संसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः ॥ संसर्गे तात्पर्यविषयत्वं निवेशनीयम् । तेन
संसर्गान्तरमादाय नार्थान्तरता ॥ आकाङ्क्षादीत्यादिना श्लो-
तासत्त्वोः परिग्रहः ॥ आकाङ्क्षादिरहिते पदकदम्बे व्यभिचारवार-
णाय आकाङ्क्षादीति ॥ सर्वसंमतत्वादिति ॥ तथा च कार्य-
वैलक्षण्यानुरोधेन शब्दः प्रमाणान्तरमिति भावः ॥

दीपिका--नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति । पीनो

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यत इति चेत् ॥ न ॥ देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् इत्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात् ॥

नीलकण्ठी—मीमांसकः शङ्कते—नन्विति ॥ दिवा न भुङ्क्ते इत्यर्थे दृष्टे प्रत्यक्षतो ज्ञाते श्रुते शब्दादवगते ॥ एतेन दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेत्यर्थापत्तेर्द्विविध्यं सूचितम् ॥ पीनत्वान्यथानुपपत्त्येति ॥ पीनत्वस्य रात्रिभोजनं विनाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥ अत्रेदम् अवधेयम्—यद्दिना यदनुपपन्नं तत्तदुपपादकमिति रात्रिभोजनं उपपादकम्, पीनत्वमुपपाद्यम्, उपपादकज्ञानं फलम् उपपाद्यज्ञानं करणम् ॥ फलकरणयोरर्थापत्तिशब्दो वर्तते ॥ फले ' अर्थस्य आपत्तिः कल्पना ' इति व्युत्पत्त्या ॥ करणे तु ' अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मात् ' इति व्युत्पत्त्येति ॥ व्यतिरेक्यनुमानेनैव गतार्थत्वात् अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमनुचितमिति समाधत्ते—देवदत्त इति ॥ दिवामात्रभोजने पीने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् अहोरात्रभोजिन्यपीने व्यभिचारवारणाय विशेष्यं योगाद्यजन्यपीनत्वपरम् ॥ तेन भोजनशून्ये योगिनि पीने न व्यभिचारः ॥

दीपिका—शते पञ्चाशदिति संभवोप्यनुमानमेव । ' इह वटे यक्षस्तिष्ठति ' इत्यैतिह्यमपि अज्ञातमूलवक्तुकः सवद् एव ॥

नीलकण्ठी—संभवैतिह्ययोरतिरिक्तप्रमाणत्वं वदतां पौराणिकानां मतं दूषयति—शते पञ्चाशदित्यादिना ॥ अनुमानमेव न तु प्रमाणान्तरमित्यर्थः ॥ ज्ञतवानित्युक्ते पञ्चाशदानिति ज्ञानं संभवति तस्यानुमानेनैव निर्वाहात् । ज्ञतस्य पञ्चाशदाप्यत्वादिति भावः ॥

अज्ञानमूलेति ॥ विशिष्यानिश्चितप्रथमवक्तुकः शब्दः, न तु प्रमा-

णान्तरमित्यर्थः ॥ तादृशशब्दस्य यथार्थत्वे शब्दप्रमाणमध्येन्तर्भावः ॥
अन्यथा तु अप्रमाणमेवेति हृदयम् ॥

दीपिका-चेष्टापि शब्दानुमानद्वारा व्यवहारहेतुरिति
मानान्तरम् ॥ तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा-
श्रुत्वार्थेव प्रमाणानि ॥

नीलकण्ठी-‘ नन्वनया चेष्टया अयमर्थो बोधव्य इति संकेति-
तचेष्टया विजातीयप्रमाजननाद् चेष्टापि प्रमाणान्तरम् ’ इति वदन्त
निरस्यति-चेष्टापीति ॥ शब्दानुमानद्वारेति ॥ शब्दद्वारा
अनुमानद्वारा वा न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ चेष्टयाकलितस्य शब्दस्य
प्रमापकत्वेपि गौरवादानुमानानुसरणम् ॥ व्यवहारेति ॥ प्रमात्मक-
ज्ञानेत्यर्थः ॥ उपसंहरति-तस्मादिति ॥

इति तर्कदीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते शब्दपरिच्छेदः ॥ ४ ॥

दीपिका-ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतोग्राह्यं
परतो वेति विचार्यते ॥ तत्र विप्रतिपत्तिः ॥ ज्ञानप्रामाण्यं
तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यम्, न
वा । अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वम् निषेधकोटिः परत-
स्त्वम् ॥

नीलकण्ठी-प्रमाणप्रसङ्गात् प्रमाणस्य परतो ग्राह्यतां व्यवस्था-
पयिष्यन्-आह-ज्ञानानामिति ॥ षष्ठ्यर्थ आधेयत्वम्, तस्य
चान्वये तद्वति तत्प्रकारकत्वे ॥ तच्च तद्विशिष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्र-
कारकत्वम् ॥ तच्छब्दार्थो घटत्वादिरूपः ॥ स्वतोग्राह्यमिति ॥
ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविषय इत्यर्थः ॥ परत इति ॥ ‘ग्राह्यम्’
इत्यनुषज्यते ॥ अनुमानादिजन्यग्रहविषय इति तदर्थः ॥ तत्र
विचारे । प्रयोजकत्वं सप्तम्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तावन्वेति ॥ कथं तस्य
विचारप्रयोजकत्वमिति चेत् ॥ अत्र वदन्ति ॥ विरुद्धार्थप्रतिपादक-

वाक्यद्वयं हि विप्रतिपत्तिः ॥ तथा अप्रामाण्यशङ्काकलिततत्त-
द्वाक्यार्थबोधद्वारा मध्यस्थस्य संशयो जन्यते इत्येकतरको-
टिनिश्चयाय न्यायप्रयोगादिरूपो विचारः । एवं च विचारोपयोगिसं-
शयजनन्या विप्रतिपत्तेर्विचारोपयोगित्वमक्षतमिति ॥ ज्ञानप्रामाण्य-
मिति ॥ पक्षनिर्देशः ॥ अत्र 'तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपमेव
'प्रामाण्यं पक्षः'—

ननु 'प्रामितिकरणत्वरूपम्' इति तात्पर्यग्राहकं ज्ञानपदम् ॥
वस्तुतस्तु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य घटत्वपटत्वादिरूपार्थभेदेन भिन्न-
तया कस्यापि प्रामाण्यस्य यावद्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं न संभवति ।
अतः यद्धर्मावच्छिन्नघटितं प्रामाण्यं यदा पक्षो ग्राह्यः । तदा तद्ध-
र्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमेव साधनीयम् । न तु सामा-
न्यतो ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमिति तात्पर्यग्राहकं ज्ञानपदम् ॥ तदाप्र-
माण्येति ॥ तदप्रामाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री
तज्जन्यग्रहविषयो न वा इत्यर्थः ॥ एतादृशो ग्रहः गुरुमते व्यवसायः ।
मुरारिमिश्रमते अनुव्यवसायः । भट्टमते च ज्ञातताल्लिङ्गकानुमितिः ।
अत्र गुरुमते 'सर्वास्मिन्नेव ज्ञाने मितिमातृमैतन्नयं भासते ॥
तन्मते 'घटत्वेन घटमहं जानामि' इत्याकारकस्यैव व्यवसा-
यस्योत्पत्तेः । एवं च व्यवसायस्य स्वप्रकाशात्मकतया स्वनैव
स्वगतप्रामाण्यस्य ग्रहणाद्भवति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यात्वम् । विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणतायाः तैरनङ्गीकारादनुपस्थितस्यापिप्रामा-
ण्यस्य भानसंभवात् ॥ मिश्रमते 'अयं घटः' इत्याकारकज्ञानानन्तरं
'घटत्वेन घटमहं जानामि' इति ज्ञानविषयकलौकिकमानं समुत्पद्यते,
तेन प्रामाण्यस्य ग्रहणम् ॥ भट्टमते ज्ञानस्य अतीन्द्रियतया ज्ञातता
ल्लिङ्गकानुमितेरेव प्राथमिकज्ञानग्रहरूपतया प्रामाण्यं गृह्यते ॥ अनुमा-
नप्रयोगस्तु 'घटो घटत्ववद्विशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटत्व-

प्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, यन्नैव तन्नैवम्' इति ॥ ज्ञातता च सविष-
यको ज्ञानजन्यः अतिरिक्तः पदार्थः इति मतविवेकः ॥

दीपिका-अनुमानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय—
यावदिति ॥ 'इदं ज्ञानमप्रमा' इति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहा-
द्बाधवारणाय-अप्रामाण्याग्राहकेति ॥ 'इदं ज्ञानम-
प्रमा' इति अनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्य अप्रामा-
ण्याग्राहकत्वाभावात् स्वतस्त्वं न स्यादतः तदिति ॥
तस्मिन् प्रामाण्याश्रये अप्रामाण्याग्राहक इत्यर्थः ॥ उदा-
हृतस्थले व्यवसाये अप्रामाण्याग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये
तद्ग्राहकत्वात् स्वतस्त्वसिद्धिः ॥

नीलकण्ठी-यावत्त्वविशेषणे सत्येव अग्राहकान्तं सार्थकमित्य-
भिप्रेत्य प्रथमतः ॥ तस्यैव प्रयोजनं दर्शयति-अनुमानेति ॥ प्रामा-
ण्यस्येत्यादिः ॥ सिद्धसाधनेति ॥ नैयायिकमतेपि 'इदं ज्ञानं
प्रमा, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्' इत्यनुमानेन 'इदं ज्ञानं प्रमा' इत्या-
सवाक्येन च ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ नैयायिकैर्निषेधे साध्ये बाधवा-
रणाय इत्यपि बोध्यम् ॥ यावदिति ॥ ननु सामग्र्या यावत्त्व-
विशेषणमयुक्तम्, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धेः न हि सर्वाभिज्ञानसा-
मग्रीभिः एकं ज्ञानं जन्यते । न च यावतीः सामग्रीः विशेष्योपादाय
तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते इति वाच्यम् । अनुव्यवसायादिसाम-
ग्रीणां ताद्रूप्येण प्रवेशे मतत्रयसाधारण्यानिर्वाहादिति चेत् ॥ न ॥ यतो
यावदिति फलतो ग्रहविशेषणम् ॥ तथा च ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्य-
यावद्ग्रहविषयत्वमिति फलितम् ॥ तत्तद्धर्मप्रकारक ज्ञानग्राहकसामग्री-
जन्यग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति निष्कर्ष इति संक्षेपः ॥
प्रामाण्याग्रहादिति ॥ व्यवसायनिष्ठेत्यादिः ॥ प्रामाण्याविषयी-
करणादित्यर्थः ॥ अप्रामाण्याग्राहकेतीति ॥ तथा च तादृश-

ज्ञानसामग्र्याः साध्यकोट्यनिविष्टत्वात् तथा प्रामाण्यस्याग्रहणेऽपि न बाध इति भावः ॥ अनुव्यवसायनिष्ठेत्यादि ॥ तादृशानुव्यवसायनिष्ठं अप्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वविशिष्टाप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपतद्ग्राहकस्येत्यर्थः । सामान्ये नपुंसकनिर्देशः ॥ स्वतस्त्वं न स्यादिति ॥ यदा निरुक्तप्रामाण्यस्य पक्षता, तदा अप्रामाण्याग्राहिकाऽप्रामाण्यप्रकारकज्ञानजनकसामग्र्या एव साध्यकोटौ निवेशनीयतया तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धत्वात् तस्य स्वतो ग्राह्यत्वं न सिध्येदित्यर्थः ॥ सप्तमीतत्पुरुषमभिप्रेत्याह—तस्मिन्निति ॥ एतस्यैव विवरणं ग्राह्यम्—प्रामाण्याश्रय इति ॥ ‘यादृशं प्रामाण्यं प्रकृतानुमितो उद्देश्यं, तादृशप्रामाण्याश्रयविशेष्यकाप्रामाण्याप्रकारकज्ञानाजनकः’ इति अग्राहकान्तार्थः ॥ ‘इदं ज्ञानमप्रमा’ इत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः व्यवसायविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहजनकत्वे अनुव्यवसायविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहजनकत्वात् ज्ञानग्राहकत्वात् च अप्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वादिति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वसिद्धिरित्याह—उदाहृतस्थले इति ॥ ‘इदं ज्ञानमप्रमा’ इत्यत्रेत्यर्थः ॥ अधिकमस्मदीयाभिनवमणिदीधिति व्याख्यायामनुसंधेयम् ॥

दीपिका—ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते, ‘घटमहं जानामि’ इत्यनुव्यवसायेन घटघटत्वयोरिव तत्संबन्धस्यापि विषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ पुरोधर्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वात् इति चेत् ॥ न ॥ स्वतः प्रामाण्यग्रहे ‘जलज्ञानं प्रमा न वा’ इत्यनभ्यासदशायां प्रमात्वसंशयो न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । तस्मात् स्वतो ग्राह्यत्वाभावात् परतो ग्राह्यत्वम् ॥ तथाहि—प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति ‘पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं प्रमा’ समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् ‘यन्नैवं तन्नैवम् यथा

अप्रमा' इति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते ॥ द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयलिङ्गेनान्वयव्यतिरेकिणापि गृह्यते ॥

नीलकण्ठी-इत्थं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य मीमांसकमतमपन्यस्यति-
नन्विति । स्वत एवेत्यादि ॥ घटत्वादिघटितप्रामाण्यनिरुक्तसाम-
ग्र्यत एव गृह्यत इत्यर्थः ॥ अप्यर्थकनैवकारेण अनुमानादिपरिग्रहः ।
अनुव्यवसायेनेति ॥ इदं च मिश्रमताभिप्रायेण ॥ मतत्रयसा-
धारण्येन तु प्राथमिकज्ञानग्रहणेति ध्येयम् ॥ तत्संबन्धस्यापीति ॥
घटघटत्वयोर्धः संबन्धः तस्यापीत्यर्थः ॥ ननु अनुव्यवसाये कथं
संबन्धस्य भानमित्याशङ्क्य यथा घटघटत्वयोर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्त्या
भानं, तथा तत्संबन्धस्यापि व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेरविशेषादित्याह-
व्यवसायेति ॥ ननु तावता कथं प्रामाण्यस्य भानमत आह-
पुरोवर्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैवेति ॥ पुरोवर्तिनि यः प्रकारसं-
बन्धः तद्वद्वितस्यैवेत्यर्थः ॥ अयमाशयः नैयायिका अपि अनुव्यवसाये
विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानमङ्गीकुर्वन्ति पुरोवर्तिनि घटत्वेन ' जानामि '
इत्याकारकस्यैव अनुव्यवसायस्य तैरङ्गीकारात् । परं तु पुरोवर्तिनि
घटादौ घटत्वादिरूपप्रकारसंबन्धभानं नाङ्गीकुर्वन्ति अतः तत्र प्रका-
रसंबन्धभानस्य व्यवस्थापने किमपि नाविशिष्टमिति प्रामाण्यस्य भानं
सिध्यति अनुपस्थितयोरपि विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानस्य सर्वसंमत-
त्वादिति ॥ जलज्ञानमित्यादि ॥ 'जलज्ञानं प्रमा, न वा' इत्या-
कारकअनभ्यासदशायां प्राथमिकजलज्ञानग्रहोत्तरदशायां अनुभव-
सिद्धः प्रमात्वसंशयो न स्यात् इत्यर्थः ॥ निश्चितत्वादिति ॥
तद्वत्तानिश्चयस्य तद्भाववत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥
अत्र ' ज्ञातो घटः ' इति प्रतीतिज्ञानविषयताविषयकत्वकल्पनेनैव निर्वाहे
अतिरिक्तज्ञानता न कल्पनीया गौरवात् मानाभावात् चेति तन्निरसन-
प्रकारो बोध्यः ॥

तस्मादिति ॥ अनभ्यासदशायां संशयानुभवादित्यर्थः ॥ एक-
स्य स्वतो ग्राह्यत्वाभावेऽन्वयः ॥ परतो ग्राह्यत्वमिति ॥ प्रामाण्य-
स्यानुमानादिना एव ग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ सत्यामिति ॥
एतेन मीमांसकैरभ्युपेगतायां प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुतायां व्यभि-
चारो दर्शितः ॥ न च निष्कम्पप्रवृत्तौ एव प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुता,
सकम्पप्रवृत्तौ तु प्रामाण्यसंशयस्य । निष्कम्पत्वं सकम्पत्वं च सविष-
यिताविशेषः एवं च तत्र सकम्पप्रवृत्त्यङ्गीकारेपि प्रामाण्यनिश्चयस्य
हेतुतायां कथं व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ तथापि यत्र प्रामाण्यस्या-
प्रामाण्यस्य वा ज्ञानं नासीत्, आसीत् च केवलं जलादिज्ञानं, तत्र
प्रवृत्तिप्रदर्शनेन प्रामाण्यसंशयहेतुतायां व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ॥
न चैवं जलादिज्ञाने अप्रामाण्यनिश्चयकाले प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कनी-
यम् ॥ अगृहीताप्रामाण्यकजलादिज्ञानत्वेन तद्धेतुतास्वीकारेणादोषा-
दिति संक्षेपः ॥ जललाभे सतीति ॥ एतावता वक्ष्यमाणस्य
प्रामाण्यव्यवस्थापकहेतोः स्वरूपासिद्धिशंका निराकृता ॥ तदानीं
पक्षस्यासत्त्वादाह—पूर्वोत्पन्नमिति ॥ समर्थेति ॥ तद्विशेष्यकत-
त्प्रकारकेत्यर्थः ॥ अन्वय्युदाहरणासंभवात् व्यतिरेक्युदाहरणं सदृष्टा-
न्तमाह—यन्नैवं तन्नैवंमिति ॥ यत् अप्रमा, तत् असमर्थप्रवृत्तिजनक-
मित्यर्थः ॥ व्यतिरेकिणा व्यतिरेकव्याप्तिमता ॥ निश्चीयते
अनुमीयते ॥ द्वितीयादिज्ञानेषु द्वितीयादिजलज्ञानेषु ॥
तत्सजातीयत्वलिङ्गेन पूर्वज्ञानसजातीयत्वरूपलिङ्गेन । समर्थप्रवृ-
त्तिजनकत्वेनेतियावत् ॥ गृह्यत इति ॥ प्रामाण्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥

दीपिका—प्रमाया गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वं । प्रमा-
साधारणं करणं गुणः, प्रमासाधारणं कारणं दोषः ॥
तत्र प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनु-
मितौ व्यापकवति व्याप्यज्ञानम् । उपमितौ यथार्थ

सादृश्यज्ञानम् । शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानम् ॥
इत्याद्यूहनीयम् । पुरोवर्त्तिनि प्रकाराभावस्यानुव्यवसा-
येनानुपस्थितत्वात् अप्रमात्वं परत एव गृह्यते ॥ पित्ता-
दिदोषजन्यत्वाद्दुत्पत्तौ परतस्त्वम् ॥

नीलकण्ठी-एवं ज्ञप्तौ परतस्त्वं व्यवस्थाप्य उत्पत्तौ तन्निरूप-
यति-प्रमाया इति ॥ प्रमासाधारणमिति ॥ प्रमात्वाधिक-
दर्शवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताशालीत्यर्थः ॥
तेन ज्ञानमात्रहेतुभूतात्ममनःसंयोगादेः भ्रमजनकपित्तादिदोषाणां च
व्युदासः ॥ अप्रमासाधारणकारणत्वमप्येवमेव परिष्कर्त्तव्यम् ॥
चतुर्विधप्रमायां हेतुभूतं गुणं क्रमेण उपपादयति-तत्रेति ॥ चतुर्वि-
धप्रमाया मध्ये इत्यर्थः ॥ इत्याद्यूहनीयमिति ॥ 'प्रीतः शंखः'
इत्यादि भ्रमेपि पित्तादिदोषः । इदं रजतमित्यादि भ्रमे च चाक्रचक्या-
दिरिति ऊहनीयमित्यर्थः ॥ अप्रमात्वस्य परतस्त्वं सयुक्तिकं दर्शयति-
पुरोवर्त्तिनीति ॥ अनुपस्थितत्वादिति ॥ अविषयीकरणा-
दित्यर्थः ॥ तथा च प्रत्यासत्तेरभावाद् अप्रमात्वस्यानुव्यवसायेन ग्रहणं न
संभवतीति भावः ॥ अप्रमात्वम् तद्भाववद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रका-
रकत्वम् ॥ परत एव गृह्यत इति ॥ अनुमानादित एव गृह्यत
इत्यर्थः ॥ अनुमानप्रयोगस्तु 'इदं ज्ञानमप्रमा, विसंवादिप्रवृत्तिजनक-
त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रमा' इति ॥

दीपिका-ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् अयथा-
र्थज्ञानमेव नास्तीति ॥ न च 'शुक्ताविदं रजतम्' इति
ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम् ।
रजतस्मृतिपुरोवर्त्ति ज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवात् ॥
उपस्थितेष्टमेदाग्रहस्यैव सर्वत्रप्रवर्तकत्वेन 'नेदं रजतम्'
इत्यादौ अतिप्रसङ्गाभावादिति चेत् ॥ न ॥ सत्यरजत-
स्थले पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवे-

न प्रवृत्तिजनकतया शुक्तौ अपि रंजतार्थिप्रवृत्तिजनक-
त्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ॥

नीलकण्ठी—गुरुमतं निरस्यान्यथा ख्यातिं व्यवस्थापयति—न-
न्वित्यादिना ॥ यथार्थत्वात् प्रमात्वात् ॥ अयथार्थज्ञानमेव
नास्तीति ॥ तदभाववाद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपा यथार्थत्वज्ञान-
वृत्तिर्नेत्यर्थः ॥ तेन न सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातः । अयथार्थत्वस्थ
तु प्रसिद्धिरिच्छादौ बोध्या ॥ अन्यथाख्यातीति । तदनङ्गीकारे
पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वादिरूपेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य संवादि-
विसंवादिसाधारणप्रवृत्तिजनकतया तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः ॥
रजतं स्मृतीति ॥ क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिभ्यामित्यादिः ॥ संभवा-
दिति ॥ तथा च प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन कारणतैव नास्तीति
तदनुरोधेन अन्यथा ख्यातिकल्पनं न संभवतीति भावः ॥ नन्वेवं यत्र
'नेदं रजतम्' इति बाधग्रहः, तत्रापि प्रवृत्तिः स्यात् अत आह—
उपस्थितेति ॥ एतावता स्मृतिरूपकारणापेक्षा स्फुटीकृता ॥ इष्ट-
भेदाग्रहस्यैव ॥ रजतादिरूपेष्टभेदग्रहाभावस्यैव ॥ एवकारेण विशि-
ष्टज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वव्यवच्छेदः ॥ सर्वत्रेति ॥ रजते शुक्तौ चेत्यर्थः ॥
रजतस्थले विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तिं प्राप्ते कारणत्वमेष्टव्यम् ॥ अन्यथा
धर्मधर्मिज्ञानयोः इष्टभेदाग्रहत्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नस्य च कारणतापत्तेः
एवं च तत्प्रवृत्तिं प्रयन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टज्ञानस्य कारणतायां
कल्पनीयायां लाघवात् सामान्यतः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञा-
नत्वेन अनुगतकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयतया विसंवादिप्रवृत्तेरपि
तत्कार्यतावच्छेदकावलीढतया तत्पूर्वं विशिष्टज्ञानस्य कल्पनीयत्वात्
अन्यथाख्यातिनिराबाधैवेति समाधत्ते—सत्यरजतेति ॥ रजतत्व-
प्रकारकज्ञानस्येति ॥ तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ प्रवृत्ति-
जनकतया प्रवृत्तित्वावच्छिन्नजनकतया ॥ विशिष्टज्ञानस्यैव ।

पुरोवर्तिविशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ॥ एतेन इष्टभेदाग्रहस्य व्यवच्छेदः ॥ कल्पनात् अनुमानात् ॥ तत्प्रयोगस्तु ' इयम् पुरोवर्ति विशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्या, प्रवृत्तित्वात्, रजतस्थली-यप्रवृत्तिवत्' इति स्यादेतत् प्रत्यक्षे संनिकर्षस्य कारणतया रजतत्वांशे तदभावेन कथं शुक्तौ ' इदं रजतं' इति प्रत्यक्षमिति चेत् ॥ मैवम् ॥ अलौकिकसंनिकर्षस्यापि प्रत्यक्षजनकतया व्यवस्थापितत्वेन लक्षणाप्रत्यासत्तेरेव प्रकृते संभवात् ॥

मूलम्—अयथार्थस्त्रिविधः-संशयविपर्ययतर्कभेदात् ॥ एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशयः ॥ यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ॥

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः ॥

यथा यदि वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोपि न स्यादिति ॥

दीपिका—अयथार्थानुभवं विभजते—अयथार्थ इति ॥ स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वात् न त्रैविध्यविरोधः ॥ संशयलक्षणमाह—एकेति ॥ 'घटपटौ' इति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणाय—एकेति ॥ 'घटो द्रव्यम्' इत्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय—विरुद्धेति ॥ 'पटत्वविरुद्धघटत्ववान्' इत्यत्र अतिव्याप्तिवारणाय—नानेति ॥

विपर्ययलक्षणमाह—मिथ्येति ॥ तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चय इत्यर्थः ॥ तर्कलक्षणमाह—व्याप्येति ॥ यद्यपि तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति ॥ तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वदद्भेदेन कीर्तनम् ॥

नीलकण्ठी—ननु अयथार्थानुभवस्य त्रैविध्यकथनं मूलेऽसङ्गतम्

स्वप्रज्ञानस्य अनुभूतपदार्थस्मरणकफपित्तादिधातुशुभाशुभादृष्टेर्जायमानस्य बाधितार्थविषयकस्य अनुभवसिद्धत्वात् अत आह—स्वप्रस्ये-
ति॥यद्यपि प्रदेशविशेषावस्थितमनः संयोगः स्वप्रः तथापि तदसमवा-
यिकारणज्ञाने स्वप्रशब्दो भाक्त इत्यवधेयम् ॥ चाक्षुषादिरूपत्वासंभवा-
दाह--मानसेति ॥ यत्तु स्मृतिरूपं स्वप्रज्ञानमिति तद्भाष्यादिविरु-
द्धमित्युपेक्षितम् ॥ कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तरं जायमाने एक-
स्मिन् धर्मिणि घटतदभावोभयप्रकारकसमुच्चये अतिव्याप्तिवारणाय
विरोधविषयकत्वस्य निवेशेपि नानेत्यस्याऽऽवश्यकतेति दर्शयितुमाह—
पटत्वविरुद्धेति ॥ नानेतीति ॥ एकधर्मिणिष्टविशेष्यतानिरु-
पितविरुद्धनानाधर्मनिष्ठप्रकारताकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति भावः॥
न च विभिन्नरूपैकधर्मिनिष्ठविशेष्यविरुद्धानेकधर्मप्रकारकज्ञानेऽतिव्या-
प्तिरिति शङ्क्यम् ॥ एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताघटितपरिष्कारकरणेन
अदोषात् इति दिक् ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मभिन्ने सर्वस्मिन् एव मिथ्याशब्दस्य प्रयोगदर्शना-
दाह--तदभाववतीति ॥ प्रमावारणायेदम् ॥ तदभाववद्विशेष्यक-
तावच्छिन्नतत्प्रकारकताकेत्याद्यर्थविवक्षणान्न समूहालम्बनेऽतिप्रसङ्गः ।
संशयस्य इच्छायाश्च वारणाय संशयान्यज्ञानार्थकनिश्चयपदमिति
संक्षेपः ॥

मूले—व्याप्यारोपेणेति ॥ आहार्यव्याप्यवत्ताभ्रमजन्यआहार्यव्या-
पकवत्ता भ्रमस्तर्कः इत्यर्थः ॥ आहार्यज्ञानमात्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय
तज्जन्यः इति ॥ निश्चयसत्त्वे ज्ञासादौ करादिभ्रमात् 'अयं पुरुषः'
इत्याद्याहार्यारोपः । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमाहार्यपदम् ॥ रजत-
त्वव्याप्याभाववत्ताग्राहकाले आहार्यं यद्रजतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानम्
तज्जन्ये 'इदं रजतम्' इत्यादिआहार्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमा-
हार्यपदम् ॥ तर्के आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयः आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिनिश्च-

यश्च कारणमिति ध्येयम् ॥ तर्कस्तु मानसविपर्ययरूप एवेति कथम-
वथार्थस्य त्रैविध्यकथनमित्याह—यद्यपीति ॥ प्रमाणानुग्राहक-
त्वम् ॥ प्रमाणेन प्रमायां जननीयायां प्रतिबन्धकत्रिषटनद्वारोपयो-
गित्वम् ॥ भेदेनेति ॥ तर्कत्वरूपवैलक्ष्यण्येनेत्यर्थः ॥ तर्कस्य प्रमा-
णानुग्राहकत्वात् ॥

(इत्यनुभवनिरूपणम्)

मूलम्—स्मृतिरपि द्विधा-यथार्थाऽयथार्थाचेति ॥
प्रमाजन्या यथार्था ॥ अप्रमाजन्या अयथार्था ॥

दीपिका—स्मृतिं विभजते—स्मृतिरिति ।

मूलम्—सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥ प्रति-
कूलवेदनीयम् दुःखम् ॥ इच्छा कामः ॥ क्रोधो
द्वेषः ॥ कृतिः प्रयत्नः ॥ विहितकर्मजन्यो धर्मः ॥

निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः ॥ बुद्ध्यादयोष्टौ आ-
त्ममात्रविशेषगुणाः ॥ बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या

अनित्याश्च ॥ ईश्वरस्य नित्याः जीवस्य अनित्याः ॥

दीपिका—सुखं लक्षयति—सर्वेषामिति ॥ 'सुख्यहम्'
इत्याद्यनुव्यवसायगम्यम् । सुखत्वादिकमेव लक्षणम्
यथा श्रुतं तु स्वरूपकथनमित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—ननु 'सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयम्' इत्यादि मूलं
सुखादिलक्षणपरं न संभवति परद्रव्योपभोगादिजन्यसुखे साधूनां द्वेष-
दर्शनादव्याप्तेरित्याशङ्कायां 'सुख्यहम्' इत्यादि प्रत्यक्षासिद्धम् सुख-
त्वादिकमेव लक्षणमित्याह—सुख्यहमित्याद्यन्विति ॥ सुखत्वः दी-
त्यादिना दुःखत्वपरिग्रहः ॥ यथाश्रुतं त्विति ॥ सर्वेषामनुकूलतया
इत्यादिकमित्यर्थः ॥

मूलम्—संस्कारः त्रिविधः—वेगो, भावना, स्थिति-
स्थापकश्चेति ॥ वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनो-
मात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—संस्कारं विभजते—संस्कार इति संस्कार-
त्वजातिमान् संस्कारः ॥ वेगस्याश्रयमाह—वेग इति ॥
वेगत्वजातिमान् वेगः ॥

मूलम्—अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आ-
त्ममात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—भावनां लक्षयति—अनुभवेति ॥ अनुभवध्वं-
सेऽतिव्याप्तिवारणाय स्मृतीति ॥ आत्मादौ अति-
व्याप्तिवारणाय अनुभवेति ॥ स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं
नवीनैरुक्तम् ॥

नीलकण्ठी—अनुभवेतीति ॥ स्मृतिं संस्कारं च प्रत्यनुभव-
त्वेन कारणतां वदतां प्राचामभिप्रायः—तत्तद्विषयकस्मृतिं तादृशसं-
स्कारं च प्रति तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव हेतुता न तु तत्तद्विषयकज्ञा-
नत्वेनानुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् ॥ न
च विनिगमनाविरह इति शङ्क्यम् । व्याप्यधर्मपरिष्कारेण कारणत्व-
संभवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति ॥ नवीनाः पुनः
तद्विषयकस्मृतिं तादृशसंस्कारं च प्रति तत्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव
हेतुता । न त्वनुभवत्वेन, संस्कारस्य फलनाश्रयतया प्रथमस्मरणेनै-
वानुभवजन्यसंस्कारस्य नोक्षेण सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्र-
सङ्गात् ॥ न च स्वजन्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन
ज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिना अनुभवेन जनि-
तस्य तावद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्यैकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्

तदुत्तरं पटादिस्मरणानुपपत्तिः, तत्तद्विषयकसंस्काराभावात् । • स्मृति-
जन्यपटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयतया पटादिस्मारकत्वायोगात्
अतः स्वजन्यचरमस्मृतेरेवानायत्या तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र संस्कार-
नाशकतया अङ्गीकर्तव्यतया अनुभवत्वेन जनकतायामपि न दोष
इति वाच्यम् ॥ अन्यूननिषयस्यैव फलस्य नाशत्वाङ्गीकारेण अदोषात् ॥
जायते च पुनःपुनः स्मरणादृढतरः संस्कारः ॥ दाढ्यम् च उत्कर्षरूपो
जातिविशेषो ज्ञाति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः ॥ न च दैववशसंपन्नात्
ज्ञातित्युद्धोदकसमवधानादेव ज्ञाति स्मृतिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजक-
तया संस्कारगतो जातिविशेषः सिध्यतीति वाच्यम् ॥ ज्ञाति स्मृते-
र्देवाधीनज्ञातित्युद्धोदकसमवधानाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयख-
ण्डने शास्त्रादौ अभ्यासस्यैवानुपपत्तेः ॥ किं च परित्यज्य च निश्चि-
ताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनं न संभ-
वतीति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतासंभव इति प्राहुः ॥ तन्मतं
दर्शयति-स्मृतेरपीति ॥ अपिना अनुभवपरिग्रहः एतन्मतेन लक्षणे
' अनुभवजन्या ' इति स्थाने ' ज्ञानजन्यः ' इति निवेशनीयम् ॥

मूलम्—अन्यथा कृतस्य पुनः तदवस्थापादकः

स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः ॥

दीपिका—स्थितिस्थापकं लक्षयति—अन्यथेति ॥ सं-
ख्यादयोष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामा-
न्यगुणाः अन्ये रूपादयो विशेषगुणाः द्रव्यविभाजकोपा-
धिद्वयसमानाधिकरणावृत्तिगुणवृत्तिजातिमत्त्वम् विशे-
षगुणत्वम् ॥

नीलकण्ठी—द्रव्यविभाजकोपाधीति ॥ पृथिवीत्वजलत्वा-
दिरूपं यद्द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयं प्रत्येकं सत्समानाधिकरणाः द्वित्व-
पृथक्त्वसंयोगादयः तदवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः ॥ रूपादिषु चतुर्षु

तादृशं रूपत्वादिकं, सांसिद्धिकद्रवत्वे च द्रवत्वावान्तरजातिं स्नेहा-
दिषु दशसु स्नेहत्वादिकं भावनायां संस्कारावान्तरजातिं चादाय
लक्षणसमन्वयः ॥ नान्विदं लक्षणमेकत्वादिष्वतिव्याप्तम् । एकत्वत्वादि
जातेरपि तादृशत्वात् । न च तादृशोपाधिद्वयसमानाधिकरणवृत्तिगुण-
त्वन्यूनवृत्तिजातिशून्यगुणत्वमितितदर्थः । एवं चैकत्वादिषु संख्यात्वादेः
सत्त्वात् तादृशजातिशून्यत्वस्यासत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एव-
मपि परिमाणादिष्वतिव्याप्तिः । परिमाणत्वादेस्तादृशजातित्वासंभवा-
दिति चेत् ॥ अत्र प्रवदन्त्यभिज्ञाः । यद्रूपावच्छिन्नसमानाधिकरणं
यत्किंचिद्द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयं तद्भिन्नास्थितिस्थापकवृत्तिभिन्ना च
या जातिः तद्वत्त्वे सति गुणत्वमिति तदर्थः ॥ यद्रूपावच्छिन्नसमाना-
धिकरण्यस्य समवायसंबन्धघटितस्यैव निवेशनीयतया यद्रूपपदेन
घटत्वादेर्धर्तुमशक्यत्वात् घटादौ अतिव्याप्तिरतो विशेष्यम् । स्थिति-
स्थापकेऽतिव्याप्तिवारणाय स्थितिस्थापकभिन्नेति, स्थितिस्थापकस्य
पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तित्वमते तु न देयम् ॥ रूपत्वादेर्यद्रूपपदेन धर्तुं
शक्यत्वेपि अवान्तरजातिमादाय रूपादिषु लक्षणसमन्वयः ॥ पार्थिवा-
मुष्णाशीतस्पर्शस्य वायवीयापेक्षया विजातीयस्यैव अनुभवसिद्धत्वात् ॥
संख्यादयस्तु सामान्यगुणा इति न तत्र वैजात्यं जलपृथिव्यादिभेदेन
सिद्धान्तसिद्धमतः तत्र नातिव्याप्तिः तादृशजातिमद्भिन्नगुणत्वमेव-
सामान्यगुणानां लक्षणमवसेयमिति ॥

• (इतिगुणनिरूपणम्)

मूलम्—चलनात्मकं कर्म ॥ ऊर्ध्वदेशसंयोगहे-
तुरुत्क्षेपणम् ॥ १ ॥ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपण-
म् ॥ २ ॥ शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ॥ ३ ॥
शरीरविप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् ॥ ४ ॥
अन्यत्सर्वं गमनम् ॥ ५ ॥

दीपिका-कर्मणो लक्षणमाह--चलनेति ॥ उत्क्षेपणा-
दीनां कार्यभेदमाह--ऊर्ध्वेति ॥ शरीरेति ॥ ' वक्रता-
संपादकं कर्म आकुञ्चनम्' । ऋजुतासंपादकं प्रसारण-
मित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-मूलोक्तं सर्वसंग्राहकं न भवतीत्याह-वक्रतेति ॥
(इति कर्मनिरूपणम्)

मूलम्-नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमद्रव्य-
गुणकर्मवृत्ति । परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादि ॥

दीपिका-सामान्यं लक्षयति-नित्यमिति । संयोगेऽ-
तिव्याप्तिवारणाय-नित्यमिति।जलपरमाणुगतरूपेऽति-
व्याप्तिवारणाय-एकेति । परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्ति-
वारणाय-अनेकेति । अनुगतत्वं समवेतत्वम् । घटाद्य-
त्यन्ताभाषो घटाद्यनुगतोऽप्यसमवेत इति नाभावादा-
वतिव्याप्तिः ॥

नीलकण्ठी-नित्यमितीति ॥ अत्र नित्यत्वं प्रागभावामति-
योगित्वम्, ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा ॥ एकत्वनिवेशेनापि संयोगादेर्वार-
णात् एतत्पदं स्वरूपकथनम् इति द्रष्टव्यम् ॥

(इति सामान्यनिरूपणम्)

मूलम्-नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

दीपिका-विशेषं लक्षयति-नित्येति ॥

नीलकण्ठी-मूले व्यावर्तक इति ॥ नित्यद्रव्याणां पुरस्पर-
भेदसाधका इत्यर्थः ॥ अथ विशेषपदार्थे किं प्रमाणम् । नचात्यन्तसं-
कीर्णानां परमाणूनां भेदकधर्मं विना भेदासिद्धिरतो विशेषोऽङ्गीकर्तव्यः
इति वाच्यम् । एकत्वादिव्यक्तेरेव भेदकत्वसंभवाद इति चेत् ॥ न ॥
एतत्परमाणौ तत्परमाणुभेदसाधने एकत्वादेर्व्यभिचारितया एतदेक-

त्वादेरेव हेतुता वाच्या । न च तयोः परमाण्वोर्भेदासिद्धावेकत्वादावे-
तत्त्वं सुग्रहम् ; एतत्त्वम् एतत्परमाणुसमवेतत्वम् । तस्मात्प्रतिनि-
त्यद्रव्यमेष्व्यो विशेषपदार्थः । स एव च स्वजातीयानां परस्परभेद-
साधक इति तत्रापि विशेषान्तरापेक्षा नास्त्येव । अतो नानवस्था इति
संप्रदायः ॥

(इति विशेषनिरूपणम्)

मूलम्-नित्यसंबन्धः समवायः ॥ अयुतसिद्धवृ-
त्तिः ॥ ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रि-
तमेवावतिष्ठते ॥ तावयुतसिद्धौ । अवयवावय-
विनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जाति-
व्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति ॥

दीपिका-समवायं लक्षयति-नित्येति ॥ संयोगेऽति-
व्याप्तिवारणाय-नित्य इति ॥ आकाशादावतिव्याप्ति-
वारणाय-संबन्ध इति ॥ अयुतसिद्धलक्षणमाह-ययो-
रिति ॥ ' नीलो घटः ' इति विशिष्टप्रतीतिः विशेषण-
विशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टप्रत्ययत्वात् दण्डीतिप्रत्य-
यवत् इति समवायसिद्धिः ॥ अवयवावयाविनाविति ॥

द्रव्यसमवायिकारणमवयवः । तज्जन्यं द्रव्यमवयवि ॥
नीलकण्ठी-वैशेषिकमतसाधारण्येन समवायेऽनुमानं प्रमाणयति-
नील इति ॥ समवायिकारणस्य अन्त्यावयविनि सत्त्वात् द्रव्येति ॥
परमाणुवारणाय जन्येति ॥ अविनश्यदवश्यमेवापराश्रितमवतिष्ठते
विनश्यदवस्थं त्वनाश्रितं क्षणमवतिष्ठते यथा तन्त्वादिनाशे पटादि-
रिति मनसिकृत्य मूलेऽविनश्यादित्युक्तम् ॥

(इति समवायनिरूपणम्)

मूलम्-अनादिः सान्तः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्व
कार्यस्य ॥ सादिरन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं
कार्यस्य ॥ त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकोत्यन्ताभावः यथा भूतले घटो नास्ति
इति॥तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽ-
न्योन्याभावः यथा घटः पटो नास्ति इति ॥

दीपिका-प्रागभावं लक्षयति-अनादिरिति ॥ आका-
शादौ अतिव्याप्तिवारणाय सान्त इति ॥ घटादौ अति-
व्याप्तिवारणाय अनादिरिति ॥ प्रतियोगिसमवायिकार
णवृत्तिः प्रतियोगिजनकः भविष्यतीति व्यवहारहेतुः
प्रागभावः ॥ ध्वंसं लक्षयति-सादिरिति ॥ घटादौ अति-
व्याप्तिवारणाय अनन्त इति ॥ आकाशादौ अतिव्याप्ति-
वारणाय सादिरिति ॥ प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवा-
यिकारणवृत्तिः ध्वस्तव्यवहारहेतुः ध्वंसः ॥ अत्यन्ताभावं
लक्षयति-त्रैकालिक इति अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणा
य संसर्गावच्छिन्न इति ॥ ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवार-
णाय त्रैकालिक इति ॥ अन्योन्याभावं लक्षयति-तादात्म्य
इति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकारोप्यसंसर्गभेदात् एकप्रति-
योगिकयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बहुत्वम् । ' केव-
लदेवदत्ताभावाद्दण्डचभावः' इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः
' एकसत्त्वे द्वौ न स्तः' इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः,
संयोगसंबन्धेन च घटवति समवायसंबन्धेन घटाभावः
संबन्धावच्छिन्नाभावः ॥ तत्तद्घटाभावाद् घटत्वाव-

च्छिन्नमतियोगिताकसामान्याभावश्चातिरिक्तः ॥ एवम-
न्योन्याभावोपि ॥

नीलकण्ठी--संसर्गेति ॥ तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गेत्यर्थः ॥ ध्वंस-
प्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धो वर्तते इति मताभिप्रायेण
त्रैकालिकेति विशेषणम् ॥ अन्यथा अन्योन्याभाववारकेणैव तयोर्वार-
णात् तद्व्यर्थतापत्तेः ॥ यदि संसर्गावच्छिन्नेत्यादेरन्योन्याभावभिन्ना-
भाव इत्यर्थः । तदा त्रैकालिकेति सिद्धान्तेपि सार्थकं त्रैकालित्वम् इह
नित्यत्वरूपम् ॥ मूले 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र घटाभावांशे
भूतलस्य विशेष्यत्वं संबन्धः, 'घटाभाववद्भूतलम्' इत्यत्र भूतलांशे-
ऽभावस्य विशेषणत्वम् संसर्ग इति वदतां प्राचामयमभिप्रायः ॥
विशेष्यत्वविशेषणत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषौ न ज्ञानीयविषयताविशेषौ ॥
न च विशेषणताख्यः स्वरूपसंबन्ध एक एवास्तु 'भूतले घटो नास्ति'
इति प्रतीतौ 'भूतलं घटाभाववत्' इति प्रतीतौ वैलक्षण्यस्य विशे-
षणत्वावच्छिन्नाधेयताविषयकत्वकल्पनेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् ॥
तादृशप्रतीत्योर्वैलक्षण्याय 'प्रथमायाम् विशेषणतावच्छिन्नाधेयता, द्वि-
तीयायां विशेषणता संसर्गः' इत्युपेयते ॥ किं वा 'प्रथमायां विशेषण-
तावच्छिन्नाधारता, द्वितीयायां विशेष्यतावच्छिन्नाधारता' इत्यत्र
विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् ॥ न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशेऽविलक्ष-
णत्वेपि विशेष्यविशेषणभावभेदात् वैलक्षण्योपपत्तिरित्युभयत्र विशे-
षणताया एव संबन्धतास्त्विति वाच्यम् ॥ तावतापि 'भूतले घटो
नास्ति' 'भूतलवान् घटाभावः' इत्यनयोः 'भूतलं घटाभाववत्' 'घटा-
भावे भूतलम्' इत्यनयोश्च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानिर्वाहात् । तस्मात् विशे-
ष्यत्वविशेषणत्वनामकयोरुभयोः स्वरूपसंबन्धविशेषयोः संसर्गता ॥
तथा च 'भूतलवान् घटाभावः' इत्यत्र घटाभावांशे भूतलस्य विशेष्य-
त्वसंसर्गो 'घटाभावे भूतलम्' इत्यत्र च भूतलांशेऽभावस्य विशेषणता-
संसर्गो बाधित इति भ्रमत्वनिर्वाह इति संक्षेपः ॥ ध्वंसप्रागभावयोरि-

वैकप्रतियोगिकयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः किमेकविधत्वम् । नेत्याह-
 प्रतियोगितेति ॥ आरोप्येति ॥ प्राचीनमताभिप्रायेण ॥ अत्र
 ' यथायोग्यं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मसंसर्गभेदोऽत्यन्ताभावबहुत्वप्रयो-
 जकः ' प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदोऽन्योन्याभावबहुत्वप्रयोजकः इति
 द्रष्टव्यम् । तदेव दर्शयति-केवलेति ॥ केवलदेवदत्ताभावाद्दिशिष्टा-
 भावः अतिरिक्त इत्यन्वयः । अन्यथा केवलदेवदत्तवति 'दण्डो नास्ति'
 इति प्रत्ययानापत्तेः ॥ उभयभावस्यातिरिक्तत्वे प्रतीतिं प्रमाणयति-
 एकसत्त्वेपीति ॥ 'घटपटौ न स्तः' इत्यादौ घटत्वं पटत्वमुभयत्वं
 चैतन्नितयं प्रतियोगितावच्छेदकम् केवलघटवति केवलपटवति यत्-
 किंचिदुभयवति तथा प्रत्ययात् ॥ संबन्धभेदेनाभावस्यातिरिक्तत्वं
 दर्शयति-संयोगेनेति ॥ सामान्यविशेषाभावयोर्भेदं दर्शयति-त-
 त्तदिति ॥ अतिरिक्त इति ॥ अन्यथा यत्किंचिद्धटवति ' घटो
 नास्ति ' इति प्रत्ययापत्तेः ॥ एवमन्योन्याभावोपीति ॥ अव-
 च्छेदकभेदात् तत्तद्धटभेदः ततः उभयभेदः घटभेदश्च अतिरिक्त इत्यर्थः ॥

दीपिका-घटत्वेन पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावो नाङ्गीक्रियते ॥ पटे घटत्वं नास्तीति
 तस्यार्थः । अतिरिक्तत्वे स केवलान्वयी ॥

नीलकण्ठी-प्रसङ्गादाह-घटत्वेनेति ॥ नाङ्गीक्रियत इति ॥
 अभावधियो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमर्यादोपबृंहिततया ' घटत्वेन पटो
 नास्ति ' इत्यादिप्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगानो घटत्वादेः प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वव्यवस्थापकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे
 मानाभावादितिभावः । ननु तर्हि तादृशप्रत्ययस्य का गतिरित्यत आह-
 पट इति । ननु ' घटत्वेन पटो नास्ति ' इति प्रतीतेः पटाधिक-
 रणकघटत्वाभाववागहित्वं न संभवति ॥ असति बाधके तच्छब्दो-
 ल्लेखिप्रतीतेः तच्छब्दप्रतिपाद्यार्थविषयकत्वपरित्यागायोगात् । पटा-
 धिकरणकघटत्वाभावस्य ' घटत्वेन पटो नास्ति ' इति शब्दात् कथ-

मप्यप्रतीतेः । किं त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनअभावांशे स्वा-
तन्त्र्येण घटत्वावगाहित्वमेव ' अभावबुद्धिर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
मर्यादां नातिशेते ' इति नियमस्तु न ॥ एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावः सप्रमाण इति चेत् ॥ अस्तु तर्हि अतिरिक्तत्वं तस्येत्याह-
अतिरिक्तत्व इति ॥ सः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ॥
केवलान्वयीति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिरूपवि-
रोधिविरहादिति भावः ॥

दीपिका-सामयिकाभावोप्यत्यन्ताभाव एव समय-
विशेषे प्रतीयमानः घटाभववति घटानयने अत्यन्ता-
भावस्य अन्यत्र गमनाभावेऽपि अप्रतीतेर्घटापसरणे सति
प्रतीतेर्भूतलघटसंयोगप्रागभावध्वंसयोर्घटात्यन्ताभावप्र-
तीतिनियामकत्वं कल्प्यते ॥ घटवति तत्संयोगप्रागभा-
वध्वंसयोरसत्त्वादत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः । घटापसरणे
च संयोगध्वंससत्त्वात्प्रतीतिरिति ॥

नीलकण्ठी-ननु भूतलादौ घटसत्त्वदशायां न तदभावबुद्धिर-
न्यदा तु जायते अतः सामयिकाभावोऽतिरिक्त एवाङ्गीकर्तव्य इति
वदन्तं निराकर्तुमाह-सामयिकेति ॥ प्रतियोगिविरहसमये प्रती-
यमानोऽत्यन्ताभाव एव सामयिकाभावः । न तूत्पत्तिविनाशशा-
ल्यतिरिक्त इति समुदितोर्थः ॥ नन्वेवं भूतले घटस्यानयनदुशायामपि
तदभावस्य नित्यत्वेन सत्त्वाद् प्रत्ययापत्तिरत आह-घटाभावव-
तीति ॥ नियामकत्वमेव समुपपादयति-घटवतीति ॥ तत्तत्कालाव-
च्छिन्नभूतलादेरेव घटाद्यभावसंसर्गतया घटकाले च तच्छून्यकालवि-
शिष्टभूतलादिरूपसंसर्गाभावेन तदा न तदत्यन्ताभावबुद्धिरित्यपि
द्रष्टव्यम् ॥

दीपिका-केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारो-

यपत्तौ अभावो न पदार्थान्तरमिति गुरवः ॥ तत्तु न ॥
अभावानङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

नीलकण्ठी-नन्वभावो मास्त्वतिरिक्तः पदार्थः यस्मिन्नधिकरणे
घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययः तस्मिन्नधिकरणे घटाद्यभावत्वकल्पनेनैव
तथाप्रतीतिनिर्वाहात् क्लृप्तधर्मिणि धर्मकल्पनाया अक्लृप्तधर्मिकल्पनातो
लघीयस्त्वादिति गुरुमतमाशङ्क्य निराचष्टे-केवलेति ॥ यद्यप्यन-
न्तैश्वधिकरणेषु धर्मकल्पनातोऽतिरिक्तैकधर्मिकल्पनस्यैव लघीयस्त्वा-
दत्रोक्तन्यायस्यानवतारः । किं च अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे जलादौ
विद्यमानस्य गन्धाद्यभावस्य जलादिरूपत्वादितरेन्द्रियग्राह्यतापत्तिरि-
त्यादि दूषणानि प्रस्फुरन्ति ॥ तथापि केवलाधिकरणादेवेति तद्वचन-
निरासादेव तन्निवृत्तिसंभवे किमेतान्यपेक्षितानीत्यालोच्य तदेव निरा-
करोति-अभावानङ्गीकार इति ॥ अतिरिक्ताभावानङ्गीकार इत्य-
र्थः ॥ अथ किमिदं कैवल्यम् । भूतलस्वरूपमिति चेत् घटवद्भूतलस्यापि
तदभावस्वरूपतापत्त्या तदानीमपि घटाभाववत्ताबुद्धिप्रसङ्गः । घटा-
भाववत्त्वमिति चेत् सिद्धमतिरिक्ताभावेनातः कैवल्यनिर्वचनमशक्य-
मित्याह-कैवल्यस्येति ॥

दीपिका-अभावाभावो भाव एव । नातिरिक्तः । अन-
वस्थाप्रसङ्गात् ॥ ध्वंसप्रागभावः प्रागभावध्वंसश्च प्रति-
योग्येवेति प्राञ्चः ॥ अभावाभावः अतिरिक्त एव । तृती-
याभावस्य प्रथमाभावरूपत्वात् नानवस्थेति नवीनाः ॥

नीलकण्ठी-नन्वभावस्यातिरिक्तत्वे तदभावोप्यतिरिक्तः, तस्या-
प्यभावः तथेत्यनवस्था स्यादत आह-अभावाभाव इति ॥ ध्वंसे-
त्यादि ॥ ध्वंसप्रागभावः प्रतियोगिस्वरूपः तत्प्रागभावरूपश्च ।
प्रागभावध्वंसस्तु प्रतियोगिरूपः तद्धंसरूपश्चेत्यर्थोवसेयः ॥ तेन प्रति-
योगिप्रागभावदशायामपि 'ध्वंसो भविष्यति' इति प्रत्ययस्य, प्रतियो-

गिध्वंसेदशायामपि 'प्रागभावो नष्टः' इत्यस्य चोपपत्तिः । तत्काले 'द्रव्यत्वं नास्ति' इति प्रत्ययो जायते, 'द्रव्यत्वाभावः' इति न जायते इति वैषम्यनिर्वाहाय नास्तीति प्रत्यये दैशिकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्व-भानं परिकल्पनीयम् ॥ इत्थं च घटाभावाभावादेर्वटादिरूपत्वे त्विह घटाभावो नास्तीति प्रत्ययस्य भ्रमत्वमेव स्यात् ॥ भावस्य विशेषणता-विशेषण वृत्त्यनङ्गीकारात् । अतः अभावाभावोऽतिरिक्तो न तु भावरूप इति नवीनमतं दर्शयति-अभावेति ॥ तर्हि अनवस्थेत्यत आह-नृतीयेति ॥

**मूलम्-सर्वेषामपि पदार्थानां यथायथमुक्तेष्व-
न्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ॥**

दीपिकां-ननु " प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः " इति न्यायशास्त्रे षोडशपदार्थानामुक्तत्वात् कथं सप्तैवेत्यत आह-सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां सप्तस्वेवातन्भाव इत्यर्थः ॥ 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थ-बुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्' इति द्वादशविधं प्रमेयम् ॥ प्रवृत्तिर्धर्माधर्मौ ॥ रागद्वेषमोहाः दोषाः ॥ राग इच्छा । द्वेषो मन्युः । मोहः शरीरादौ आत्मभ्रमः ॥ प्रेत्यभावो मरणम् ॥ फलं भोगः ॥ अपवर्गो मोक्षः ॥ स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसः ॥ प्रयोजनम् सुखप्राप्तिः दुःखहानिश्च ॥ दृष्टान्तो महानसादिः ॥ प्रामाणिकत्वेन अभ्युपगतोर्थः सिद्धांतः निर्णयो निश्चयः ॥ स च प्रमाण-फलम् ॥ तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः ॥ उभयसाधनवती

विजिगीषुकथा जल्पः ॥ स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा ॥
कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपदप्रतिपादकवाक्यसं-
दर्भः ॥ अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्यार्थान्तरं पकल्प्य दूषणं
छलम् ॥

नीलकण्ठी-परमकारुणिकेन मुनिना दुःखपंकमग्नं जगदुद्दिधी-
र्षुणा प्रणीतं "प्रमाणप्रमेय-" इत्यादिसूत्रं तद्विरोधं परिहर्तुमाक्षिपति-
नन्विति ॥ प्रत्यक्षप्रमाणस्य द्रव्ये, अनुमानादीनां च गुणेन्तर्भावस्य
स्फुटत्वात् प्रमेयादीनां द्रव्यादिष्वन्तर्भावमाह-आत्मेत्यादिना ॥
आत्मशरीरेन्द्रियाणां द्रव्ये, अर्थस्य पृथिव्यादिरूपस्य द्रव्यादिषु,
बुद्धेर्गुणे, अन्तरिन्द्रियस्य मनसः द्रव्येन्तर्भावः । एवमग्रेपि यथायथ-
मन्तर्भावो द्रष्टव्यः ॥ धर्माधर्माविति ॥ तज्जनिकेत्यर्थः ॥ एतत्
च स्फुटम् आकरे ॥ रागः इच्छाविशेषः ॥ मरणमिति ॥ मरणा-
नन्तरभावि जननमित्यर्थः ॥ तथा च पदव्युत्पत्तिः प्रेत्य मृत्वा भावो
जननमिति ॥ चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणम् ॥ आद्यशरीर-
प्राणसंयोगो जननम् ॥ मुक्तात्मसंयोगध्वंसवतः शवस्य मुक्तत्वापत्ति-
वारणाय दुःखध्वंस इति । दुःखध्वंसवताम् अस्मदादीनामपि मुक्त-
त्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् ॥ अन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालिक-
दुःखध्वंसवतां शुकाद्यात्मनाममुक्तत्वप्रसंगात्-समानाधिकरणेति ॥
दुःखप्रागभावविशेषणम् ॥ न च समानाधिकरणदुःखासमानकालीने-
त्यनेनैव सुषुप्तिकालिकदुःखध्वंसस्याप्यग्रिमदुःखक्षणवृत्तेर्वारणात् प्राग-
भावेति व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ यथासन्निवेशवैयर्थ्याभावादिति दिक् ॥
संशयस्य निरूपितत्वात् प्रयोजनस्वरूपं दर्शयति-प्रयोजनमिति ॥
उभयसाधनवतीति ॥ परपक्षनिराकरणस्वपक्षसाधनवति । इदं च
वितण्डायामतिव्याप्तिवारणयेतिध्येयम् ॥ स्वपक्षेति ॥ अत्र विजि-
गीषुकथेत्यनुवर्तते ॥ नानेति ॥ एकेन पूर्वपक्षः क्रियते, अन्येन च
समाधानम् एवं क्रमेण नानाकर्तृकत्वं वाक्यसमूहस्यावसेयम् ॥ छल-

मिति ॥ यथा 'नवकम्बलोयं देवदत्तः' इति ॥ नवतात्पर्येण प्रयुक्त-
स्य नवत्वसंख्याविशिष्टमर्थान्तरं परिकल्प्य कश्चिद्दूषयति—'नास्य नव-
कम्बलाः सन्ति अतिदरिद्रत्वात्' इत्यादि ॥

दीपिका—असदुत्तरं जातिः ॥ साधर्म्य—वैधर्म्य—उत्कर्-
षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राह्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृ-
ष्टान्ताअनुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्यविशेषोपपत्त्युप-
लब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्याकार्यसमाजातयः ॥

नीलकण्ठी—असदुत्तरमिति ॥ उत्तरस्यासत्त्वं तु स्वसाधक-
तासाधारण्येन परसाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वम् तथा च
स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति लक्षणं पर्यवस्यति ॥ तदवान्तरभेदान्
दर्शयति—साधर्म्येत्यादिना ॥ द्रव्यान्ते श्रूयमाणस्य समाशब्दस्य
प्रत्येकं योगः साधर्म्यसमावैधर्म्यसमेत्यादयः चतुर्विंशतिजातयः ॥

साधर्म्येण स्थापनाहेतुदूषकमुत्तरम्—साधर्म्यसमा ॥ यथा
आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वाल्लोष्टवत् क्रियाहेतुगुणश्चात्र क्रियाजन-
कवायुसंयोगादिरेवेति स्थापनायामुत्तरं यदि सक्रियसाधर्म्यात् सक्रियः
तदा विभुत्वरूपनिष्क्रियसाधर्म्यान्निष्क्रिय एव किं न स्यात् । न चात्र
किं चिद् विनिगमकमस्ति इति ॥ १ ॥

वैधर्म्येण दूषकम् उत्तरम् वैधर्म्यसमा ॥ यथा तत्रैव 'क्रिया-
वतो लोष्टस्य साधर्म्याद्यदि क्रियावानात्मा तदा विभुत्वरूपतद्वैधर्म्या-
न्निष्क्रिय एव किं न स्यात् । नहि 'तत्साधर्म्यात् क्रियावता भवि-
तव्यम् । तद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण न भवितव्यम्, इत्यत्र किञ्चिद् नियाम-
कमस्ति' इति ॥ २ ॥

परोक्तसाधनादेव तद्व्यापकस्य धर्मस्य पक्षे आपादनम् उत्कर्-
षसमा ॥ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वाद् घटवदित्यादौ कश्चिदेव-
माह " यदि कृतकत्वेन हेतुना शब्दो घटवदनित्यः स्यात्, तर्हि
तेनैव हेतुना शब्दो घटवत् सावयवः स्यात् " इति ॥ ३ ॥

परोक्तदृष्टान्तसाधर्म्येण पक्षे पराभिमतधर्मान्तरस्याभावसाधनम्
अपकर्षसमा ॥ यथा तस्मिन्नेवानुमाने ' यदि कृतकत्वेन शब्दो
घटवदनित्यः स्यात्, तर्हि तेनैव शब्दो घटवदश्रावणः स्यात् ' इति ॥ ४ ॥

वर्ण्यस्य स्थापनीयस्य दृष्टान्तधर्मस्य पक्षे साधनं वर्ण्यसमा ॥
यथा पूर्वोक्तानुमाने ' क्रियाजनकनोदनाख्यसंयोगवत्त्वात् लोष्टादेर्भ-
वतु क्रियावत्त्वं आत्मनस्तु क्रियावत्त्वे तज्जनकनोदनाख्यसंयोगवत्त्व-
मपि स्यात् ' इति ॥ ५ ॥

साध्यहेत्वोर्धर्मयोरपि पक्षे तुल्यतासाधनम् अवर्ण्यसमा ॥ यथा
तत्रैवानुमाने ' लोष्टादिगतनोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्वमात्मन्यसि-
द्धम् । तथा च तुल्यतया यथा असिद्धेन क्रियाहेतुगुणेन आत्मनि
क्रियावत्त्वं साध्यते तथा तादृशेन क्रियावत्त्वेन तज्जनकगुणवत्त्वमपि
किमिति न साध्यते नियामकाभावात् ' इति ॥ ६ ॥

दृष्टान्तविकल्पं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकविकल्पकथनम् विकल्पसमा ॥
यथा तत्रैवानुमाने ' क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्भ्रु, यथा लोष्टादिकं
किञ्चिद् । लघु, यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित्क्रियावत्
स्यात् यथा लोष्टादि किञ्चिदक्रियम् यथात्मा पूर्वविकल्पो भवत्ययं तु
न भवतीत्यत्र किं नियामकं स्यात् ' इति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनं साध्यसमा ॥ साध्यशब्दोत्र पक्ष-
वाची यथा तत्रैव यदि ' यथा लोष्टः तथा आत्मा ' इति त्वयोच्यते,
तदा ' यथा आत्मा तथा लोष्टः ' इत्यप्यायातम् । तथा च यद्यात्मनि
क्रियावत्त्वं साध्यते तर्हि लोष्टेपि तत्साधनीयं नेति चेत् । तर्हि यथा
लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम् ॥ लोष्ट सदृश आत्मा, नात्मसदृशो लोष्ट
इत्यत्र नियामकाभावात् ' इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा ॥ प्राप्तिश्च साध्यहेत्वोः सामाना-
धिकरण्यम् ॥ यथा तत्रैव ' क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं

साध्यते किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्वम् न उभयोरविशेषात् ' इति ॥ ९ ॥

अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानम् अप्राप्तिसमा ॥ यथा तत्रैव ' पूर्वोक्त-
दोषादप्राप्तस्य हेतोः साध्यसाधकत्वं वाच्यम् । तथा चाप्राप्तत्वाविशेषात् स सर्वः सर्वं साधयेदिति ॥ अयमेव हेतुः साध्याभावं किमिति न साधयेदित्यत्र विनिगमकाभावात्' इति ॥ १० ॥

साधनपरम्पराप्रश्नः प्रसङ्गसमा ॥ यथा ' क्रियावत्त्वे क्रियाहेतु-
गुणवत्त्वम् साधनम् । तत्र किं साधनम् ॥ न हि साधनं विना कस्य-
चित्सिद्धिरस्ति एवं तत्रापि किं साधनम्' इत्यादि ॥ ११ ॥

दृष्टान्तान्तरेण साध्याभावसाधनं प्रतिदृष्टान्तसमा ॥ यथा तत्रैव
लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वे साधिते निष्क्रियाकाशदृष्टान्तेन आत्मनो नि-
ष्क्रियत्वमेव किं न स्यात् ॥ ' लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वम् आकाशदृ-
ष्टान्तेन निष्क्रियत्वं न इत्यत्र नियामकाभावात्' इति ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा ॥ यथा ' घटो न नित्यः
जन्यैकत्वात्' इत्यादौ कश्चिदाह—यदि जन्यैकत्वमनित्यत्वे प्रमाणम्
तदा घटे एकत्वोत्पत्तेः पूर्वं तदभावान्नित्यत्वम् । नित्यश्चेत्, तदाऽ-
नुत्पन्न एवेति ॥ १३ ॥

साधारणधर्मं प्रदर्श्य संशयोद्भावनं संशयसमा ॥ 'यथा शब्दो-
ऽनित्यः कार्यत्वात्, इत्यादौ शब्दस्यानित्यत्वेन घटेन सहकार्यत्वरूपं
साधर्म्यं यथास्ति, तथा नित्येन शब्दत्वेन सह श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वं
साधर्म्यमस्तीति उभयस्मधर्म्यदर्शनात् संशयः स्यात् एकपरिशेषे
नियामकाभावात्' इति ॥ १४ ॥

• बाधुक्तहेतोः साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरोद्भावनं प्रकरणस-
मा ॥ सत्प्रतिपक्षोदाहरणमेवात्रोदाहरणं बोध्यम् ॥ १५ ॥

• कालत्रयेऽपि हेतुत्वासंभवेन, अहेतुत्वकथनमहेतुसमा ॥ यथा

‘कार्यत्वादिरूपसाधनम् साध्यादनित्यत्वात् पूर्वकालवृत्ति चेत्, तदाऽ-
नित्यत्वरूपसाध्यस्य तदानीमभावात् कस्य साधकम् अथ पश्चात्का-
लवृत्ति चेत् तदा पूर्वकाले साधनाभावात् कस्य साध्यमनित्यत्वम्
यदि चोभयमेककालवृत्ति किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यं विनि-
गमकाभावादिति ॥ हेतुसमेति ॥ पाठे तु कालत्रयेपि हेतुत्व-
स्यासंभवकथनं हेतुसमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनं अर्थापत्तिसमा ॥ यथा
‘पूर्वोक्तानुमाने शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि, तदार्था-
पत्यासिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वमपि एकतरावधारणे नियामका-
भावात्’ इति ॥ १७ ॥

सर्वाविशेषप्रसंगोद्भावनमविशेषसमा ॥ यथा तत्रैव ‘कृतकत्वा-
दिनाऽनित्यघटादिसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं, तदा प्रमेयत्वादिरूपेण
तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् मद्गुक्तसाधर्म्येण तत् सिद्धयति
नतु त्वदुक्तेनेत्यत्र नियामकाभावात्’ इति ॥ १८ ॥

उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनमुपपत्तिसमा ॥ ‘यदि
चानित्यत्वसाधनं कार्यत्वमुपपद्यत इति शब्दस्यानित्यत्वम्, तदा
नित्यत्वसाधनमपि किंचिदुपपद्यत इति नित्यत्वं किं न स्यात्’ इति १९
वाद्युपदर्शितसाधनाभावेपि साध्यस्योपलब्धिकथनम् उपलब्धि-
समा यथा ‘शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानुविधायित्वात् घटवद्’ इत्यत्र
प्रयत्नं विनापि वायुनोदनवशात् वृक्षशाखाभङ्गजन्योपलब्धेर्न प्रयत्नानु-
विधायित्वं शब्दोऽस्ति’ इति ॥ २० ॥

वादिनानुपलब्धिवशात् कस्यचित् पदार्थस्यानङ्गीकारेऽनुपलब्धिव-
शादेव वाद्यभिमतस्यापि यत्किंचित्पदार्थस्याभावसाधनमनुपलब्धि-
समा ॥ यथा ‘जलादेर्विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिः- तद्दत्
उच्चारणात्पूर्वं शब्दस्य विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिरित्येत-
न्मतं वादिना दूष्यते यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते । तदा जला-

द्यावरणमिव शब्दाद्यावरणमप्युपलभ्येतेति ॥ अत्रोत्तरं यदि भव-
द्भिरनुपलब्धित आवरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदानुपलब्धेरनुपल-
ब्ध्यऽभावे सिद्धे तदभावादावरणसिद्धिः' इति ॥ २१ ॥

धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणो नित्यत्वसाधनं नित्य-
समा ॥ यथा 'शब्दस्य यदनित्यत्वं भवद्भिरुच्यते तन्नित्यमनित्यं वा
यदि नित्यं, तदा शब्दवृत्तेरेव तस्य सदातनत्वाच्छब्दस्यापि तथात्व-
मागतम् । अथानित्यं तदा शब्दे कदाचित् अनित्यत्वाभावोस्तीति
नित्य एव शब्द इत्युभयथापि शब्दस्य नित्यत्वाम्' इति ॥ २२ ॥

अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात् सर्वानित्यत्वप्रसङ्गोद्भावनमनित्यसमा ॥
यथा 'यद्यनित्येन घटेन सादृश्याच्छब्दोऽनित्यः इत्युच्यते, तदा
येन केनचिद्धर्मिण सर्वस्यैव तत्सदृशत्वात् सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गः'
इति ॥ २३ ॥

वाद्युक्तेहेतोरन्यकार्येणापि संभवाभिधानं कार्यसमा ॥ यथा
तत्रैव प्रयत्नानुविधायित्वमुभयथापि संभवति घटादिवत् शब्दस्वरूपो-
त्पत्तौ जलादिवदावरकनिवृत्तौ च उभयत्रापि प्रयत्नानुविधायित्वदर्श-
नात् । तथा च तस्यावरकनिवृत्तिरूपकार्यान्तरस्य संभवान्नानित्यत्व-
नियतत्वम्' इति ॥ २४ ॥

कचिद् । कारणसमेति पाठः ॥ तस्यापि 'कारणस्य प्रयत्नानु-
विधायित्वस्योभयत्र शब्दस्योत्पत्तौ तदावरकनिवृत्तौ च समत्वाभिधा-
नम्' इति रीत्या उक्तम् एवार्थं पर्यवसानमवसेयम् ॥ अत्र ग्रन्थ-
गौरवभयात् सूक्ष्मप्रकारा न दर्शिताः ॥ अभियुक्तैरन्यत्र तेऽनुसंधेयाः ॥

दीपिका-वादिनोपजयहेतुर्निग्रहस्थानम् ॥ प्रतिज्ञा-
हानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रतिज्ञाविरोधः, प्रतिज्ञासंन्यासः,
हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्, निरर्थकम्, अविज्ञातार्थम्, अपा-
र्थकम्, अप्राप्तकालं, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अन-

नुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मर्तानुज्ञा,
पर्यनुयोज्योपेक्षणं, निरनुयोज्यानुयोगः, अपसिद्धांतः,
हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ शेषं ह्युगमम् ॥

नीलणकठी-निग्रहस्थानं लक्षयति-वादिन इति ॥ इदं
च यद्यपि छलादावप्यस्ति तथाप्यर्थान्तरादिरूपनिग्रहस्थानमध्येन्तर्भा-
वात् अदोषः ॥ छलत्वादिनापि ज्ञानस्योपयोगित्वात् पृथगुपादानं
हेत्वाभासवत् ॥ तस्यावान्तरभेदान् दर्शयति-प्रतिज्ञेत्यादिना ॥
तत्र प्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञातार्थपरित्यागो वा प्रतिज्ञा-
हानिः । यथा ' शब्दो नित्यः प्रत्यक्षगुणत्वात् ' इत्यत्र ' सोयं
गकारः ' इत्यादि प्रत्यभिज्ञाबलात् परेण बाधे उद्भाषिते ' अस्तु तर्हि
नित्यः शब्दः ' इति नित्यत्वमङ्गीकुर्वन् वादिशब्दस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां
जहाति ॥ १ ॥

परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थक-
थनं प्रतिज्ञान्तरम् ॥ यथा ' क्षित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वात् ' इत्यत्र
अदृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधनोद्भावेन ' सविषयकः ' इति गुणवि-
शेषणदानम् ॥ २ ॥

स्वोक्तसाध्यविरुद्धहेतुकथनम् प्रतिज्ञाविरोधः ॥ यथा ' द्रव्यं
गुणभिन्नं, रूपादितः पृथक्त्वेनानुपलभ्यत्वात् ' इति ॥ ३ ॥

स्वोक्तेर्भेदे परेण दूषिते तदपलापः प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ यथा
' शब्दो नित्यः ऐन्द्रियकत्वात् ' इत्युक्ते परेण सामान्ये व्यभिचारमुद्भा-
व्य दूषिते स्वोक्तमपलपति ' केनोच्यते शब्दो नित्यः ' इति ॥ ४ ॥

परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुकोटौ विशेषणान्तरुपादानं हेत्व-
न्तरम् ॥ यथा ' शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वात् ' इत्यत्र सामान्ये व्यभि-
चारोद्भावेन ' जातिमत्त्वे सति ' इति विशेषणदानम् ॥ ५ ॥

प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनमर्थान्तरम् ॥ यथा ' नित्यः शब्दः अस्प

शब्दत्वात्' इति हेतुः । हेतुपदं च हिनोतेस्तुनि प्रत्यये निष्पन्नम्, पदं च सुप्तिङन्तम्' इत्यादि ॥ ६ ॥

अवाचकशब्दप्रयोगो निरर्थकम् ॥ यथा 'शब्दोऽनित्यः जव-
गडदशत्वात्' इत्यादि ॥ ७ ॥

परिषत्प्रतिवाद्यबोधप्रयोजकपदप्रयोगः अविज्ञातार्थम् ॥ तत् च
'क्लिष्टान्वयमप्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितम्' इत्यादि रूपम् ॥ ८ ॥

परस्परानन्वितार्थकंपदसमूहोऽपार्थकम् ॥ यथा 'शब्दो घटः
पटो नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वात्' इत्यादि ॥ ९ ॥

अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालम् ॥ यथा 'शब्दत्वा-
च्छब्दोऽनित्यः' इत्यादि ॥ १० ॥

यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानं न्यूनम् ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अधिकहेत्वादिकथनमधिकम् ॥ यथा 'शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्
श्रावणत्वाच्च' इत्यादि ॥ १२ ॥

अनुवादं विना कथितस्य पुनः कथनं पुनरुक्तम् ॥ यथा 'शब्दो-
नित्यःशब्दोऽनित्यः' इत्यादि ॥ १३ ॥

परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यननुवादः अननुभाषणम् ॥ १४ ॥

परिषदा विज्ञानस्य वादिना त्रिरभिहितस्यापि वाक्यार्थस्याबोधः-

अज्ञानम् ॥ १५ ॥

उत्तरार्थं परोक्तं बुद्ध्यापि उत्तरस्यास्फूर्तिवशात्तूष्णींभावः अप्रतिभा १६
असंभवत्कालान्तरकरकार्यव्यासङ्गमुद्भव्य कथाविक्षेदो विक्षेपः ॥ १७ ॥

स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानं मतानुज्ञा ॥ १८ ॥

उद्भावनार्हपरकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् १९ ॥
निग्रहस्थानरहिते निग्रहस्थानोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २० ॥

एकसिद्धान्तमतमाश्रित्य प्रवृत्तौ तद्विरुद्धसिद्धान्तमतमालम्ब्योत्तर-
दानम् अपसिद्धान्तः ॥ २१ ॥

प्रतिज्ञाहान्यनुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपपर्यनुयोज्योपेक्षणानामभावे

अन्येषां हेत्वाभासव्यतिरिक्तनिग्रहस्थानानां गुणे, हेत्वाभासानां च द्रव्या-
दिष्वन्तर्भावो यथायथं बोध्यः ॥ अतिरिक्तः सूत्रार्थसुगम इत्यभि-
प्रायेणाह-शेषमिति ॥

दीषिका-ननु कर्तलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके
सति दाहानुपपत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति चेत् ॥ न ॥
प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयो-
गात् । कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात् ॥ ननु भस्मा-
दिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाधेयशक्तिरङ्गीकार्येति
चेत् ॥ न ॥ भस्मादिसंयोगसमानकालीनाऽस्पृश्यस्पर्श-
प्रतियोगिकयावदभावसहितभस्मादिसंयोगध्वंसस्य शु-
द्धिपदार्थत्वात् ॥

नीलकण्ठी-नन्वनलसंयोगे सत्यपि मण्यादिसमवधाने दाहो न
जायत इति मण्यादेः प्रतिबन्धकता वाच्या । सा च वद्वौ दाहानु-
कूलशक्तिस्वीकार एव निर्वहति । प्रतिबन्धकतायाः कार्यानुकूलशक्ति-
विषटकत्वरूपत्वात् । अतस्तदन्यथानुपपत्तिसिद्धायाः शक्तेरतिरिक्त-
त्वात् सप्तैव पदार्थाः इत्यसंगतमिति प्राभाकरः शङ्कते-नन्विति ॥

नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्यातिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेत् ॥ न ॥ यतो
न तावद्द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् । अत एव न गुणकर्मा-
न्यतररूपा, न च सामान्याद्यन्यतररूपा उत्पत्तिविनाशशालित्वात् ।
एवं चातिरिक्तपदार्थत्वासिद्धिरिति ॥

ननु प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलशक्तिविषटकत्वम् । अपि तु
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तत् च मण्यभावस्य हेतुत्वादेवोपपद्यते ।
मणिसमवधानदशायां च तदभावरूपकारणान्तराभावादेव दाहानुत्प-
त्तिसंभवः ॥ इत्थं चातिरिक्तशक्तिस्वीकारोऽनुचित इत्याशयेन समा-
धत्ते-प्रतिबन्धकाभावस्येति ॥

ननु 'दाहोत्पादे च वह्निः शक्तः' इतिव्यवहारान्यथानुपपत्त्यासेत्स्य-
ति अतिरिक्तशक्तिरित्याशङ्क्य तस्याः कारणतारूपत्वेपि व्यवहारोप-
पत्तेर्नातिरिक्ता शक्तिरित्याह--कारणत्वस्येति ॥

ननु मण्याद्यभावस्य हेतुत्वे मणिसमवधानदशायां सत्यप्युत्तेजके
दाहो न स्यात् । मन्मते तु मण्याद्यपसारणदशायामिवोत्तेजकसमवधा-
नदशायामपि वह्नौ दाहानुकूलशक्त्यन्तरोत्पत्तेरङ्गीकारेण न दोष इति
चेत् ॥ न ॥ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य कारणत्वाङ्गीकारेण
अदोषात् ॥ नचोत्तेजकानामननुगतत्वात् तत्तदुत्तेजकाभावकूटविशिष्ट-
मण्याद्यभावस्यैव कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवमिति वाच्यम् ॥
दाहानुकूलशक्तिं प्रति एतादृशकारणतायाः तवाप्यावश्यकत्वात् अन-
न्तशक्तिः तत्प्रागभावध्वंसकल्पने महागौरवादिति संक्षेपः ॥

नन्वेवमपि कांस्यादेरस्पृश्यवस्तुस्पर्शे सति न भोजनादिरूपकार्या-
र्हताशक्तिमत्कांस्यादेरेव तदर्हत्वात् अस्पृश्यस्पर्शे सति शक्तेर्नाशात्
भस्मसंयोगे पुनः शक्तेरुत्पादात् तदर्हता । एवं च कांस्यादौ आधेय-
शक्तिः स्वीकार्या न च कांस्यादौ भोजनादिकम् प्रति अस्पृश्यस्पर्शस्य
प्रतिबन्धकत्वकल्पनादेवोपपत्तौ तदनङ्गीकार इति वाच्यम् ॥ प्रवृत्ते
च असंस्पृश्यस्पर्शस्यासंस्पृश्यसंयोगरूपतया सति तन्नाशे प्रतिबन्ध-
काभावसद्भावात् कांस्यादौ अन्तरा भस्मादिसंयोजनं भोजनाद्यर्हता-
पत्तेरिति पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

ननु भस्मादिनेति ॥ प्रथमेनादिपदेनाम्लादेः द्वितीयेन च
ताम्रादेः परिग्रहः । क्लृप्तध्वंसविशेषणेनैव कांस्यादेः शुद्धत्वोपपत्तौ
अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारोऽनुक्ति इति समाधत्ते-भस्मादिसंयोगेति ॥
यत्र कांस्यादौ भस्मादिसंयोगध्वंसानन्तरं पुनरस्पृश्यस्पर्शः तत्रापि
भस्मादिसंयोगध्वंसस्य सत्त्वाच्छुद्ध्यापत्तिरतः सहितान्तं ध्वंसवि-
शेषणम् ॥ साहित्यं चात्र संबन्धविशेषनियन्त्रितं सामानाधिकरण्यम्
अस्पृश्यवस्तूनांमनुगमकरूपस्य दुर्वचनतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभा-

वनिवेशासंभवात् यत्किंचिदस्पृश्यस्पर्शाभावस्य च तत्र सत्त्वात्तदा-
पत्तिस्तदवस्थैव इत्यतो यावादिति ॥ तथा च तत्र यावतां तत्त-
दस्पृश्यस्पर्शाभावानां निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धेन असत्त्वात् नोक्त-
दोष इति भावः ॥ यत्र च भस्मादिसंयोगास्पृश्यवस्तुसंस्पर्शो युगपदे-
वोत्पन्नौ विनष्टौ च तत्र च तत्तदस्पृश्यस्पर्शाभावकूटसामानाधिकरण्य-
विशिष्टभस्मादिसंयोगध्वंसमादाय शुद्धतापत्तिरतो भस्मादिसंयोगका-
श्रवच्छेदेन तत्र विद्यमानार्थकं कालीनान्तं अभावविशेषणम् । तथा च
तत्र भस्मादिसंयोगक्षणावच्छेदेन यावत्तत्तदभावानामसत्त्वान्न दोष
इति भावः ॥

दीपिका-स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम् ॥ यथेष्टविनि-
योगयोग्यत्वस्य स्वरूपत्वात् । तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहा-
दिलब्धत्वमेवेति ॥

नीलकण्ठी-चैत्रस्य इदं धनमित्यादौ यत् स्वत्वं प्रतीयते,
तत् पदार्थान्तरमिति मतं निरस्यति-स्वमपीति ॥ अपि नानुक्त-
समुच्चायकेन प्रतियोगित्वपरिग्रहः ॥ ननु तर्हि स्वत्वं किं स्वरूपमत
आह-यथेष्टेति तदवच्छेदकं चेति ॥ तादृशयोग्यत्वप्रयोजक-
मित्यर्थः ॥ प्रतियोगित्वं प्रतियोगिरूपं प्रतियोगितावच्छेदकरूपं
वेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥

(इति पदार्थान्तर्भावग्रन्थः)

दीपिका-अथ विधिर्निरूप्यते-प्रयत्नजनकचिकीर्षाज-
नकज्ञानविषयो विधिः । तत्प्रतिष्ठादको लिङादिर्वा ॥
कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्, कृतिसाध्ये प्रवृत्तिदर्शनात्
कृतिसाध्यज्ञानं प्रवर्तकम् । न च विषयक्षणादौ प्रवृत्ति-
प्रसङ्गः, इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्य-
स्थले, विहितकालजीवित्वनिमित्तज्ञानजन्यस्य नित्य-

नैमित्तिकस्थले प्रवर्तकत्वात् ॥ न चाननुगमः । स्ववि-
शेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगतत्वात् इतिगुरवः ॥
तत्र ॥ लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकी-
र्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् ॥ न च नित्ये इष्टसाधनत्वा-
भावात् अप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य
पापक्षयस्य च फलत्वकल्पनात् ॥ तस्मात्कृतिसाध्येष्ट-
साधनत्वमेव लिङ्गाद्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-सर्वेषां पदार्थानामुक्तपदार्थेषु यथायथमन्तर्भावं
निरूप्य मूलन्यूनतां परिहर्तुं विधिं निरूपयिष्यमाणः शिष्यावधानाय
तन्निरूपणं प्रतिजानीते-अथेति ॥ स्वपरमतसाधारणं विधित्वं
तावन्निर्वक्ति-प्रयत्नेति ॥ प्रयत्नजनिका या चिकीर्षा तज्जनकं यज्ज्ञानं
तद्विषय इत्यर्थः गुरुमते कृतिसाध्यताज्ञानस्य, स्वमते च कृतिसाध्य-
त्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् । तन्मते
च कृतिसाध्यत्वे, स्वमते च कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे लक्षणसं-
गतिः ॥ अभिधायकस्य विधिमताभिप्रायेणाह-तत्प्रतीतिः ॥ तादृशज्ञा-
नविषयकार्यत्वादिप्रतिपादकलिङ्गादिरित्यर्थः ॥ लिङ्गादीत्यादिना लोट-
तव्यादिसंग्रहः ॥ वाकारोऽनास्थायां ॥ गुरुमतमाशङ्कते-कृत्य-
साध्य इति ॥ कृत्यसाध्यत्वेनावगत इत्यर्थः ॥ प्रवर्तकमिति ॥
चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिजनकमित्यर्थः ॥ न च कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभाव एव
प्रवर्तकोस्त्विति शङ्क्यम् । कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावत्वेन तत्त्वे गौरवात्
कृतिसाध्यत्वाभावकृतिसाध्यभेदतत्तद्रथाप्यादिदर्शनानां प्रवृत्तौ प्रति-
बन्धकत्वकल्पनेन महागौरवञ्चेति दिक् ॥

ननु विषभक्षणादौ प्रवृत्त्यर्पतिः कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्रापि
सत्त्वादित्याशङ्कां निराचष्टे-न चेत्यादिना ॥ इष्टसाधनतालि-
ङ्गकति ॥ 'अयं मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना अनुपपद्यमानत्वे
सति इष्टसाधनत्वात्' इत्यनुभानिकेत्यर्थः ॥ काम्यस्थल इति ॥

प्रवर्तकत्वादित्यनेनान्वयः । ज्योतिष्टोमयागादौ इत्यर्थः ॥ विहित-
कालेत्यादि ॥ विहितकालशुचिजीवित्वज्ञानाधीनस्य कृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य नित्ये संध्यावन्दनादौ, आशौचादिरूपनिमित्तज्ञानाधीनस्य
तस्य नैमित्तिके स्नानादौ, प्रवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ 'अहमेतत्कालिककृ-
तिसाध्यसंध्यावन्दनकः एतत्कालिकशुचिजीवित्वात्' इत्येवं रीत्या
कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य विहितकालशुचिजीवित्वादिज्ञानजन्यत्वमवसेयम् ।
अनुगम इति ॥ प्रवृत्तिसामान्यप्रयोजकस्यैकस्याभावात् इति भावः ॥
स्वविशेषणवतेत्यादि ॥ स्वंप्रवर्तमानः पुरुषः तस्य विशे-
षणम् तन्निष्ठो धर्मः कामनादिः, तद्वत्तायाः स्वविषयसाधनत्वादिरू-
पस्य तत्संधानं ज्ञानं तज्जन्यत्वस्येत्यर्थः ॥ लाघवेनेति ॥ कार-
णतावच्छेदकलाघवेनेत्यर्थः ॥ तन्मतेकारणतावच्छेदकस्य जन्यत्वा-
दिषट्कित्वात् गौरवमिति भावः ॥ कृतिसाध्येष्टसाधनेति ॥
अत्र बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमप्यन्तर्भावनीयम् । तेन कृतिसाध्यत्वेन
तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वेन चावगते विषसंपृक्ते भोजनादौ न प्रवृत्त्यापत्तिः ।
विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वकथनं तु प्राचां मतेन ॥ नव्यमते
कृतिसाध्यत्वादिज्ञानानां पृथगेव दण्डचक्रादिन्यायेन कारणत्वात् ॥
प्रयत्नेति ॥ प्रवृत्तीत्यर्थः ॥ प्रत्यवायेति ॥ प्रत्यवायस्य परि-
हारः प्रागभावः तस्य च दुःखजनकाभावतया ॥ तन्नाशस्यैवेष्टत्वेन
फलत्वमिति भावः ॥

न च कथं तत्प्रागभावस्य फलत्वं तस्याजन्यत्वादिति वाच्यम् ॥
यत्सत्त्वेयत्सत्त्वमिति व्यवहारलभ्यस्य स्वरूपसंबन्धरूपस्य संध्याव-
न्दनप्रयोज्यत्वस्य तत्र सत्त्वेन फलत्वाक्षतेरित्यवध्येयम् ॥

दीपिका-ननु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र
लिङ्गा स्वर्गसाधनकार्यप्रतीयते यागस्याशुतरविनाशि-
नः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगात् तद्योग्यं स्था-
यिकार्यमपूर्वमेव लिङ्गाद्यर्थः ॥ कार्यं, कृतिसाध्यम् । कृते

सविषयत्वाद्विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वेति,
 ' कस्य कार्यम् ' इति नियोज्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदं
 नियोज्यपरतयान्वेति । कार्यबोद्धा नियोज्यः । तेन
 ' ज्योतिष्टोमनामकयागविषयं स्वर्गकामस्य कार्यम् '
 इति वाक्यार्थः संपद्यते । वैदिकलिङ्गत्वात् । ' यावज्जी-
 वमग्निहोत्रं जुहुयात् ' इति नित्यवाक्येऽप्यपूर्वमेव
 वाच्यं कल्प्यते । ' आरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यात् '
 इत्यादि लौकिकलिङ्गः क्रियाकार्यं लक्षणा इति चेत् ॥

नीलकण्ठी-ननु लिङ्गादेः कार्ये एव शक्तिरिति गुरुमतमाश-
 ङ्कते-नन्विति ॥ इच्छाविशेषरूपस्य यागस्याशुतरविनाशिनः स्वर्ग-
 साधनत्वेन भानं न संभवति अयोग्यत्वादित्यपूर्वरूप एव कार्यं शक्ति-
 रङ्गीकार्येत्याह-यागस्येति ॥ आशुतरविनाशिनः तृतीयक्षणवृ-
 त्तिध्वंसप्रतियोगिनः ॥ स्थायि फलपर्यन्तस्थायि ॥ अन्वयप्रकारं
 दर्शयति-कार्यं कृतिसाध्यमिति ॥ यागे कृतिसाध्यत्वं साक्षात्,
 अपूर्वं तु यागद्वारा इति बोद्धव्यम् ॥ कार्यबोद्धेति ॥ इदं मत्कृति-
 साध्यमिति ज्ञानवानित्यर्थः ॥ विध्यर्थमुख्यविशेष्यकं शब्दबोधं दर्श-
 यति-तेनेति ॥ स्वर्गकामस्य लिङ्गर्थे कार्ये, तदेकदेशे च यागस्या-
 न्वयेनेत्यर्थः ॥ न्यायमते तु तत्र ' कृतिसाध्यबलवदनिष्टाननके-
 ष्टसाधनयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामः ' इति वाक्यार्थबोधः ॥

ननु अपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेत् ॥
 अत्र प्रवदन्त्यभिज्ञाः । तन्मतै तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशब्दबोधं प्रति
 तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशक्तिग्रहस्य तादृशोपस्थितेश्च हेतुता, न तु
 समाप्तविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । एवं च कार्यत्वावच्छिन्ने यत्र कुत्र
 चित् शक्तिग्रहः । योग्यताबलाज्ञापूर्वरूपकार्यस्य शब्दबोधे भानं न
 हि यागविषयकमन्यत्कार्यं संभवतीति ॥

ननु नित्ये फलाभावात् कथं तत्रापूर्वबोधकतेत्यत आह—यावज्जी-
वमिति ॥ अपूर्वमेवेति ॥ कार्यत्वेनेत्यादि ॥ यद्वा पूर्वमित्यर्थः ॥
लौकिकस्थलेऽपूर्वभानासंभावादाह—आरोग्येति ॥ क्रियाकार्य
इति ॥ धात्वर्थनिष्ठकार्यत्व इत्यर्थः ॥

दीपिका— न ॥ यागस्याऽययोग्यतानिश्चयाभावेन
साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थम् अवान्तरव्यापार-
तयाऽपूर्वकल्पनात् ॥ कीर्तनादिना नाशश्रुतेर्न यागध्वंसो
व्यापारः । लोकव्युत्पत्तिबलात् क्रियायामेव कृतिसा-
ध्येष्टसाधनत्वं लिङ्गा बोध्यत इति लिङ्गत्वेन विध्यर्थ-
कत्वम्, आख्यातत्वेन यत्नार्थकत्वम् । पचति पाकं करो-
तीति विवरणदर्शनात्, किं करोतीति प्रश्ने पचती-
त्युत्तरात् आख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्वनिश्चयात् ॥

नीलकण्ठी—लौकिकालौकिकसाधारण्येन कार्यत्वादावेव लिङ्गादेः
शक्तिरङ्गीकार्या इत्याशयेन समाधत्ते—यागस्येति ॥ अयोग्यत्वात्
यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन भानं न संभवतीत्युक्तदोषं निराचष्टे—अयो-
ग्येति ॥ अयोग्यतासंशयसत्त्वेपि तस्याविषटकत्वात् शाब्दबोधो
भवत्येवेति भावः ॥ वाक्यादिष्टसाधनत्वे यागेऽवगते तस्माशुतरविना-
शिनो व्यापारं विना फलजनकत्वासंभवात् तन्निर्वाहाय अपूर्वं कल्प्यते
इत्याह—तन्निर्वाहार्थमिति ॥

ननु यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वमस्तु किमपूर्वकल्पनेन इत्यत आह—
कीर्तनादिनेति ॥ आदिना ' कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयावि-
लङ्घनात् । गण्डकीबाहुतरणात् धर्मः क्षरति कीर्तनात् ' इत्यत्रोक्तक-
र्मनाशाजलस्पर्शादिपरिग्रहः ॥ ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गधारापत्तिरि-
त्यपि दूषणं विभावनियम् ॥ लोकव्युत्पत्तीति ॥ लोकव्यवहार

इत्यर्थः ॥ स च या यत्र प्रवर्तते स कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च तज्जानातीत्येवंरूपः ॥ केचित्तु यदृच्छया यत्र प्रवृत्तिः तत्तत्साधनमिति लोकव्यवहार इत्याहुः ॥ नव्याः पुनः लोके पचतेत्यादिलिङ्गादिसमभिव्याहारस्थले क्रियायामेव कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वबोध इति नियमबलादित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति शेष इति व्याचख्युः ॥ आख्यातत्वेनेति ॥ तच्च संकेतसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वं तिष्वादिकमेतदशक्यतावच्छेदकमिति तु नव्याः ॥ यत्नार्थकत्वं कृतित्वावच्छिन्नवाचकत्वम् ॥ किं करोतीति ॥ कृतित्वावच्छिन्ने जिज्ञासितसंबन्धकं हि तत्तत्प्रश्नवाक्यम् ॥ उत्तरवाक्यस्य कृतित्वावच्छिन्ने पाकसंबन्धे बोधकत्वे एव तन्निवर्तकत्वम् नान्यथेति भावः ॥

दीपिका-रथो गच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे लक्षणा देवदत्तः पचति, देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः, इत्यादौ कर्तृकर्मणोर्नाख्यातार्थत्वम् । किं तु तद्गतैकत्वादीनामेव । तयोराक्षेपादेव लाभः ॥

नीलकण्ठी-ननु 'रथो गच्छति' इत्यादौ आख्यातस्य कृतिबोधकत्वासंभवात् तदनुरोधेन व्यापार एव शक्तिर्वक्तव्येत्यत आह-रथोगच्छतीत्यादाविति ॥ व्यापारे अनुकूलोत्कीर्तनं तु तेन सम्बन्धेन व्यापारे गमनस्यान्वयलाभाय ॥ नव्याः पुनः-गच्छतीत्याख्यातस्य जानातीत्यादाविव आश्रयत्वे निरूढलक्षणा । न चाश्रयता सम्बन्धेनैव प्रथमान्नाथं गमनादेरन्वयेन निर्वाहे आश्रयत्वे निरूढलक्षणाकल्पनं निरर्थकमिति वाच्यम् । नामार्थयोरिव धात्वर्थनाम्नार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेन अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् तत्र तथा अन्वयासंभवात् ॥ स्तोत्रं पचतीत्यादौ स्तोकादर्थात्त्वर्थे पाकेऽन्वयादभेदातिरिक्तेति ध्येयम् ॥ वैयाकरणमतं निराचष्टे-देवदत्त इति ॥

नाख्यातार्थत्वमिति ॥ आख्यातस्य कर्त्रादौ शक्तिस्वीकारेऽनन्त-
कृत्यादेः शक्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । कृत्यादौ शक्तिस्वीकारे
तु कृतित्वादिजातेः शक्यतावच्छेदकत्वाल्लाघवमिति भावः ॥ तद्गतैक-
त्वादीनामेवेति ॥ आख्यातार्थत्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ आदिना
कृत्यादिपरिग्रहः ॥

ननु तर्हि कर्तृकर्मणोः कथं लाभ इत्यत आह-तयोरिति ॥
आक्षेपादेवेति ॥ परमतेन । स्वमते तु प्रथमान्तपदेनैव तल्ला-
भात् ॥ ' देवदत्तः तन्दुलं पचति ' इत्यत्र ' तन्दुलकर्मकपाकानुकूल-
कृतिमान् देवदत्तः ' इत्यन्वयबोधः ॥ ' देवदत्तेन पच्यते तन्दुलः ' इत्यत्र तु देवदत्तसमवेतकृतिजन्यपाककर्मीभूतस्तन्दुलः इति शाब्द-
बोधः ॥ न च ' देवदत्तः पचति ' इत्यत्र तृतीया, ' तन्दुलः पच्यते ' इत्यत्र च द्वितीया स्यात् तत्र कर्तृकर्मणोराख्यातेनाभिधानादिति वाच्यम् ॥ अनभिहिते कर्तृत्वे तृतीयायाः, तादृशे च कर्मत्वे द्विती-
यायाः विधानेन अदोषादिति ध्येयम् ॥

दीपिका-प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षं शक्तिः ॥
उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न तु तत्र शक्तिरस्ति ॥

नीलकण्ठी-उपसर्गाणां वाचकत्वमतं निरस्यति-प्रजयती-
त्यादाविति ॥ ननु धातुनैव प्रकर्षादेर्बोधे प्रशब्दादेर्वैयर्थ्यमत
आह-उपसर्गाणामिति ॥ द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वम् । एतेन
' इतरनिपातानां वाचकत्वम् ' इति सूचित्रम् ॥

तथाहि-एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः ' शंसः पाडुर एव ' इत्यादौ
अन्ययोगव्यवच्छेदश्च ' पार्थ एव धनुर्धरः ' इत्यादौ इत्यादिकं
बहुतरमूहनीयम् ॥

दीपिका-पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः तथा

हि 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः' इति श्रुत्या श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे
हेतुत्वबोधनात् ॥ श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञाने सत्य-
प्यसंभावनानिवृत्तेः युक्तयनुसंधानरूपमननसाध्यत्वात् ।
मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोप-
योगित्वम् । तदनन्तरं श्रुत्योपादिष्टयोगविधिनानिदिध्या-
सने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति
देहादौ अहमभिमानरूपमिध्याज्ञाननाशे सति दोषा-
भावात् ॥ प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावात् । जन्माभावे
पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसरूपो मोक्षो
जायते ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः ज्ञा-
नमात्रसाध्यत्वात् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽप्यनाय' इति साधनान्तरनिषेधात् च ॥

नीलकण्ठी—प्रेक्षावत्प्रवृत्तये सकलकामनाविषयमुक्तिप्रयोजनकर्ता
दर्शयति—पदार्थज्ञानस्येति ॥ पदार्थतत्त्वज्ञानस्येत्यर्थः ॥ अन्ये-
षामवान्तरप्रयोजनानामपि सद्भावादाह—परमेति ॥ श्रुतेरयमर्थः-
' अरे मुमुक्षुणात्मा द्रष्टव्यः ' मुमुक्षोः आत्मदर्शनम् इष्टसाधनम्
इति यावत् । आत्मदर्शनोपायं दर्शयति—श्रोतव्य इत्यादि ॥ तेना-
र्थक्रमेण शब्दक्रमस्त्यक्तो भवति 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं
पचति' इत्यादिवत् ॥ असंभावनानिवृत्तेरिति ॥ अप्रामाण्य-
ज्ञाननिवृत्तेरित्यर्थः ॥ युक्तयनुसंधानेति ॥ अयं भावः युक्तिभि-
रनुचिन्तनं मननम् । तच्च आत्मन इतरभिन्नत्वेन अनुमानम् ।
तच्च भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यम् । तदर्थं सकलपदार्थनिरूपणमिति
-मोक्षोपयोगित्वं विशदयति—तदनन्तरमिति ॥ मननानन्तरमि-

त्यर्थः ॥ श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण अनुसंधानरूपनिदिध्यासनस्य उपा-
यमाह-योगविधिनेति ॥ इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य इन्द्रि-
येभ्यः मनः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनःप्रणिधानं योगः ॥
तदनन्तरं निदिध्यासनानन्तरम् । मिथ्याज्ञाननाशे ॥ वास-
नासहितमिथ्याज्ञाननाशे ॥ दोषः आगादिः । एवकारेण कर्मव्यव-
च्छेदः ॥ मिथ्याज्ञानेति ॥ शुक्त्यादौ रजतभ्रमो विशेषदर्शनेनैव
यथा निवर्त्तते तथा प्रकृतेपीति भावः ॥

दीपिका-ननु ' तत्प्राप्तिहेतुविज्ञानं कर्म चोक्तं महा-
मुने ' इति कर्मणोपि मोक्षसाधनत्वश्रवणात् ज्ञानकर्म-
णोः समुच्चय इति चेत् ॥ न ॥ ' नित्यमैमित्तिकैरेव
कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन् अभ्यासेन
च पाचयेत् ॥ अभ्यासाच्च क्वचिज्ज्ञानं कैवल्यं लभते
नरः ॥ इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात्,
ज्ञानद्वारैरेव कर्ममोक्षसाधनम्, न साक्षात् ॥ तस्मात् पदार्थ-
ज्ञानस्य मोक्षः परमप्रयोजनम् इत्येव रमणीयमिति ॥

नीलकण्ठी- ' कैवल्यं लभते नरः ' इत्यादिना ' क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ' इत्यादि श्रुतेः ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्म सात्कुरुते तथा ' इत्यादिस्मृतेश्च संग्रहः ॥ ज्ञानद्वारैरेवेति ॥ अत्रायं
क्रमः निष्कामनया भगवत्प्रीत्यर्थं कृतैः कूर्मभिर्दुरितक्षयरूपात्मशुद्धि-
र्भवति । ततो विषयेषु वैराग्यम् । ततः श्रवणादौ प्रवृत्तिः । ततः
श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ पूर्वोक्तमिथ्याज्ञाननाशादिक्रमेण मोक्ष-
निष्पत्तिः ॥ अधिकमस्मदीयाभिनवचिन्तामणिव्याख्यायामनुसंधेयं
तर्ककर्कशविचारचातुरीधुरीणैरिति ॥

मूलम्—कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥१॥

इति तर्कसंग्रहः समाप्तः ॥ १ ॥

दीपिका—इति श्रीमदन्नभट्टोपाध्यायविरचिता तर्क-
दीपिका समाप्ता ॥

नीलकण्ठी—कौण्डिन्यगोत्रसंभूतो नीलकण्ठाख्यपण्डितः ।

कृतिमार्पि पदे तस्मै चन्द्रचूडाय मङ्गलम् ॥

इति श्रीमत्पाणर्वैशंपयःपारावारराकाचन्द्रायमाणपदवाक्यममा-

णपारावारीणश्रीरामभट्टतनूजश्रीनीलकण्ठभट्टविदुषा विर-

चितः तर्कसंग्रहदीपिकामकाशः समाप्तः ॥ १ ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

खेमराज श्रीकृष्णदासः

“श्रीवैकटेश्वर” छापाखाना, खेतवाड़ी—बम्बई.